

Yunan İşgali Sırasında Göç Eden ve Büyük Taarruz Sonrasında Memleketlerine Dönen Muhtaç Köylülere TBMM'nin Yaptığı Yardımlar

The Turkish Grand National Assembly's Assistance to Needy Villagers who Migrated During the Greek Occupation and Returned to Their Homeland After the Great Attack

Kenan ÖZKAN*

*Öğr. Gör. Dr., Altınbaş Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu, İstanbul, Türkiye

ORCID: K.Ö. 0000-0001-8939-4365

Sorumlu yazar/Corresponding author:

Kenan Özkan,
Altınbaş Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu,
İstanbul, Türkiye

E-posta/E-mail:

kenan.ozkan@altinbas.edu.tr

Başvuru/Submitted: 15.07.2020

Revizyon Talebi/Revision Requested:

14.09.2020

Son Revizyon/Last Revision Received:

18.11.2020

Kabul/Accepted: 18.11.2020

Atıf/Citation: Ozkan, Kenan. "Yunan İşgali Sırasında Göç Eden ve Büyük Taarruz Sonrasında Memleketlerine Dönen Muhtaç Köylülere TBMM'nin Yaptığı Yardımlar." *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 38 (2020): 137-166.
<https://doi.org/10.26650/YTA2020-770017>

ÖZ

Yunan Ordusu'nun Batı Anadolu'yu işgali, büyük kesimi çiftçi olan Türk-Müslüman nüfusun işgal nedeniyle evini ve toprağını terk etmesiyle ve neticede üretici konumdan tüketen ve hükümetin desteğine ihtiyaç duyan bir konuma düşmesiyle sonuçlanmıştır. Ankara'da toplanarak ülke kaderine el koyan TBMM, "Halkçılık" ilkesi doğrultusunda, halkın refah ve saadetinin temini için hareket etmiştir. Yapılan düzenlemeler ile mali durumun izin verdiği ölçüde muhtaç köylüye yardım eli uzatılmıştır. Büyük Taarruz (Dumlupınar Muharebesi) sonrasında işgalden kurtarılan memleketlerine iade edilen göçmen köylülerin tarımsal üretime başlayabilmesi için ziraî yardım yapılmış ve tarım araç-gereçleri temin edilmiştir. "Milletin efendisi" olan köylünün refahının temini, zenginliğin geniş bir tabana yayılması, kısa vadede yurttaşlık ve devlete aidiyet hissinin oluşturulması açısından önemli olduğu gibi uzun vadede demokrasinin sağlam temeller üzerine inşası açısından da son derece önemlidir. İkinci olarak köylülere yapılan yardımların mecliste çıkarılan yasalara dayandırılması, bu yardımların bir "ihسان/bağış" değil de yasal bir hak olarak görülmesi açısından da önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Muhacir, Muhtaç köylü ve çiftçi, Sosyal Yardım, TBMM, Halkçılık

ABSTRACT

Due to the Greek occupation of Western Anatolia, the Turkish Muslim population, consisting mostly of farmers, had to abandon their lands, resulting in a transformation from a producing society to consuming one that required

government support. Seeing the state of the region, the Turkish Grand National Assembly acted for the welfare of the people according to the populism principle. Through regulations, the government provided assistance to needy villagers as far as the financial situation allowed. Migrant villagers returning to their homelands after the Great Offensive (Büyük Taarruz/Dumlupınar Muharebesi in Turkish) received agricultural aid and equipment. The wealth of the peasant the “master of the nation” played an important role in creating a sense of citizenship and belonging to the state in the short term as well as for building a democracy on solid foundations in the long term. Furthermore, the fact that the aid was based on laws was essential to ensure that people saw such aid as a legal right rather than a gift.

Keywords: Immigrant, Needy Peasants and Farmers, Public Assistance, The Turkish Grand National Assembly, Populism

Extended Abstract

On May 15, 1919, the Greek army occupied İzmir, and the occupation eventually spread to Western Anatolia. The majority of the people living in Western Anatolia, a productive population engaged in agriculture, had to migrate with the occupation. With this migration, the previously productive inhabitants found themselves in the position of consumers and in need of government assistance.

Established in Ankara on April 23, 1920, the Grand National Parliament faced a major migration problem from the outset. This problem raised the issue of social assistance, and for the first time in Turkish history, an entire ministry was dedicated to this work. The May 2, 1920 law that established the government also included a provision for the creation of the Ministry of Health and Social Assistance. Another organization that extended a helping hand to the villagers who had left their land because of the occupation is the General Directorate of Immigration within the Ministry of Interior. The Grand National Parliament, which had adopted the idea of “populism” since its establishment and worked for the welfare and happiness of the people, provided important aid to the needy migrant villagers through these two organizations. The deputies of the occupied regions undersigned many important regulations along with law proposals that they submitted to the Grand National Parliament. Within the scope of the accepted laws, the government aimed to provide agricultural equipment, seeds, and edible food to the villagers and to help them become productive. It is noteworthy that the Grand National Parliament did not make a regional distinction in the form of east or west when assisting migrants and needy peasants. The refugees in the Eastern Province who had to leave their homes because of the Russian occupation but who experienced great deprivation after returning also benefited from the legal arrangements made for the needy refugees and peasants in Western Anatolia.

The work of the Grand National Parliament in this regard intensified after the Great Attack. The return of the refugees and peasants after the Greek army withdrew from the occupation areas emerged as an important issue. The Greek army caused great damage both during the occupation years and when leaving Western Anatolia. Repairing burned and destroyed households, extraditing refugees, and providing aid to the needy peasants were among the urgent problems the government had to face. However, while the migrants returned to their homes, important allocations from the budget for livestock, agricultural equipment, and seeds were made for villagers in need. However, as the treasury lacked the necessary resources for everyone, they could not distribute these allocations in full or had difficulty delivering them to those in need. In such cases, the government provided in-kind assistance to the needy. In addition to cereals in military warehouses distributed as seeds, surplus animals in the army's possession were also distributed to the needy farmers. The crops and agricultural equipment belonging to the Greeks and Armenians who had left Anatolia with the Greek Army were also distributed to the Turkish Muslim farmers, thus preserving the national wealth.

Some scholars have emphasized that a close examination of the debates of the Grand National Parliament both during and after the occupation years as well as during the return of refugees to their homelands reveals that making needy peasants productive meant struggling for economic survival. That is, a strong economic structure was needed for the national welfare and the well-being of the people.

Historians have demonstrated that democracy only develops in a healthy manner in societies with high levels of welfare. In this respect, the government must strive to ensure the welfare of peasants, who constitute a large part of the population. To this end, the society as a whole has to equip them with the means to ensure their livelihoods and provide the infrastructure for the healthy development of democracy.

Giriş

15 Mayıs 1919'da İzmir'le başlayan Yunan işgali süreci, Haziran 1920'de Milne Hattı'nın Yunan Ordusu tarafından aşılması üzerine Batı Anadolu ve Doğu Trakya'ya yayılmıştır.¹ İzmir'den hareket eden Yunan Ordusu, Batı Anadolu'da bir koldan Uşak ve Afyon istikametine ilerlerken, diğer koldan da Bursa, İzmit istikametine doğru ilerlemiştir. Aynı şekilde Doğu Trakya'da Edirne, Kırklareli ve Tekirdağ, Yunan Ordusu tarafından işgal edilmiş, bu işgaller neticesinde Müslüman ahali evini ve toprağını terk ederek Batı Anadolu ve İç Anadolu'da henüz işgal edilmemiş sahalara doğru göç yoluna düşmüştür. Söz konusu işgaller neticesinde yaşanan Müslüman göçü, 1921 senesi içerisinde devam etmiş; I. ve II. İnönü, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya muharebeleri sürecinde yakılıp yıkılan şehir, kasaba ve köyler terk edilmiştir. Köyünü ve toprağını terk ile muhacir konumuna düşen çiftçiler, üretken bir unsur olmaktan çıkıp hükûmetten yardım bekleyen tüketici bir unsur haline gelmiştir. Uzun savaş yılları, zaten kötü durumda olan Anadolu'nun iktisadi şartlarını daha da kötüleştirmiştir. Kurtuluş mücadelesinin verildiği bir ortamda TBMM Hükûmeti, özellikle iktisadi açıdan ülkenin bel kemiğini oluşturan köylü nüfusu yeniden üretken hale getirmek için birtakım yardımlar yapmıştır.² Böylece bir taraftan her anlamda yardım bekleyerek hükûmete yük olan muhacir miktarını azaltmak, diğer taraftan da üretim kapasitesini yeniden artırmak hedeflenmiştir.

- 1 İzmir'in işgali için bkz. Margaret MacMillan, *Paris 1919*, çev. Belkis Dişbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2004, s. 346 vd.; Laurence Evans, *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, 2. baskı, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004, s. 160-193. İşgalin İstanbul Hükûmeti ve Türk kamuoyundaki yankıları açısından bkz. Kenan Özkan, *Millî Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923*, 1. baskı, İstanbul, Ötügen Neşriyat, 2016, s. 73-85. İşgal sırasında ve sonrasında Müslüman ahalinin bölgeden göçüne neden olan Yunan Ordusu ve yerli Rumların yaptığı taşkınlıklar hakkında bkz. *İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları*, Dersaadet, Matbaa-yı Askeriye, 1335; *İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askeriyeden Mevrud Raporlar*, Dersaadet, Matbaa-yı Askeriye, 1335; *İzmir, Aydın, Ayrıltık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askeriyeden Mevrud Raporlar*, İkinci Kitap, Matbaa-yı Askeriye, Dersaadet, 1335; *Yunan Fecâine Müteallik Aydın Vilayetinin Beynelmîlel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesai-i Resmîyeye Müstenid Hülâsa*, Dersaadet, Matbaa-yı Askeriye, 1335; *American Documents on Greek Occupation of Anatolia*, Complied by Çağrı Erhan, Center of Strategic Research (SAM Papers, No. 7/99), 1999; Salahi Sonyel, *The Turco-Greek Imbroglia Pan Hellenism and the Destruction of Anatolia*, (SAM Papers, No. 5/99.), Ankara, Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, 1999; Salahi Sonyel, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, Ankara, Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society, 1993. Milne Hattı'nın tespiti süreçleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İlhan Tekeli-Selim İlkin, *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989, s. 281 vd.; Mustafa Turan, "İstiklal Harbinde Milne Hattı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, S.21, Temmuz 1991, s. 568-569.
- 2 Millî Mücadele yıllarının mali durumuna ilişkin değerlendirmeler için bkz. Alptekin Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, 2. baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013; İhsan Güneş, "Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.12, Ankara 1988.

Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus ülkenin, Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin iktisadi politika belirleyecek ve bunu uygulamaya sokacak koşullardan uzak oluşudur. En basit haliyle ihracatı artırmak, ithalatı azaltmak gibi iktisadi politikalar takip etmek yerine, öncelikle Millî Mücadele'nin finansmanını sağlamak, ikinci olarak da savaşın getirdiği yaraları saracak, halkın perişanlığına ve açlığına son verecek tedbirlere müracaat etmek öncelikli hedef olmuştur. Nitekim Birinci Büyük Millet Meclisi bünyesinde kurulan hükûmet programları incelendiğinde, bu yönde kapsamlı politikaların tespit edilmediği, Kurtuluş Savaşı'nın reel koşulları dikkate alınarak sadece genel ifadelere yer verildiği gerçeği dikkat çeker. Örneğin 2 Mayıs 1920'de kurulan ve başkanlığını Mustafa Kemal Paşa'nın üstlendiği ilk hükûmetin, 9 Mayıs 1920 tarihli programında mali ve iktisadi alanda hedefin “mücâhedât-ı millîyemizde memleketin iktisadîyatını, halkın refah ve saadetine mülayim... kılmak” olduğu ifade edilmiştir.³ İkinci olarak bu dönemde iktisadi ve mali alanda yapılan çalışmalara, “iktisat politikası” ve “maliye politikası” demenin bile ne kadar doğru olacağı tartışmaya açıktır. Bütçelerin “Muvakkat Avans Kanunu” olarak isimlendirilip, geçici bütçelerle yola devam edildiği bir dönemde kapsamlı iktisadi ve mali politikalar yerine, iktisadi ve mali uygulamalardan söz etmek belki de çok daha doğru bir yaklaşım olacaktır.⁴ Nitekim ihracat ve ithalat dengesini gözetken, kalkınmayı hedefleyen kapsamlı iktisadi politikalar belirlemek savaş sonrası dönemde, özellikle de 1923'te I. İktisat Kongresi'nin toplanmasından sonra mümkün olacaktır.⁵

TBMM Hükûmeti, göç neticesinde toprağını terk ederek üretken nüfus kimliğini kaybeden ve tüketici bir konuma gelen Anadolu köylüsü için “muâvenet-i içtimâiyye” yani “sosyal yardım” kavramı etrafında birtakım politikalar geliştirmiştir. Türk tarih yazımında Osmanlı'nın son döneminden itibaren “sosyal yardım” kavramının doğuşu ve

3 İhsan Güneş, *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, 1. basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012, s. 303.

4 İhsan Güneş, dönemin bütçeleri üzerinde yaptığı çalışma neticesinde Kurtuluş Savaşı boyunca, bütçelerin ait olduğu yılın başında meclisin onayından geçirilemediği, avans ve ek ödemelerle devlet işlerinin yürütüldüğü, her yılın açıkla kapandığı ve temel yaklaşımın denk bir bütçe anlayışının olduğu sonucuna ulaşmıştır. İhsan Güneş, “Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri”, s. 781.

5 Zafer Toprak'ın “Millî İktisat” başlıklı çalışmasında da ifade ettiği gibi İttihatçıların millî bir burjuvazi sınıfına dayalı, millî bir iktisadi yapı oluşturma çabası Birinci Dünya Savaşı'nın koşullarında, uygulanabilirlik açısından birtakım fırsatlar bulsa da uzun savaş yıllarında beşeri sermaye büyük ölçüde tükenmiş olduğundan Mütareke sonrasında başlayan Millî Mücadele yılları, bu politikaya uygulanabilirlik imkânı vermemiştir. Ancak Cumhuriyet'in kurucu kadroları, İttihatçıların iktisadi politikalarını miras almış ve 1923 sonrasında bu doğrultuda ilerlemiştir. Zafer Toprak, *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950)*, Millî İktisat-Millî Burjuvazi, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, s. 7-8.

gelişimi üzerine yapılan çalışmalar bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıdadır.⁶ Disiplinler arası çalışmalara gebe bu konu hakkında yapılacak akademik çalışmalar, son dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet tarihimizin farklı açılardan analizini şüphesiz ki daha mümkün kılacaktır. Bu çalışmada, işgal nedeniyle evini ve toprağını terke mecbur olan çiftçi-köylü nüfusa Büyük Millet Meclisi'nin yasal düzenlemeler çerçevesinde yapmış olduğu yardımlar incelenmiştir.

23 Nisan 1920'de toplanan ve millî iradeyi yansıtan, millete dayanan Büyük Millet Meclisi, en başından itibaren “milletin hizmetkârı” olma yolunda ilerlemiş ve daha sonra benimseyeceği “Halkçılık” ilkesi ve bu kapsamda takip ettiği “Halka doğru gitmek” siyaseti doğrultusunda hareket etmiştir. Kaynağını Rusya'daki “Naradonik” hareketi ve Fransa'da Emile Durkheim'ın “tesanüt” anlayışından alan “Halkçılık” hareketi, son dönem Osmanlı aydınları üzerinde etkili olmuş bir harekettir.⁷ Bu etki başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Büyük Millet Meclisi çatısı altında toplanan bazı mebuslar için de söz konusudur. Halkın refahı ve mutluluğu için, halkın yönetime egemen kılınması düşüncesinde olan Mustafa Kemal Paşa, hükûmet kurulması için 24 Nisan 1920 tarihinde sunduğu önergede hükûmet biçiminin “Halk Hükûmeti” olmasına dikkat çekmiş, ancak saltanat geleneğini karşısına almaktan ve bu nedenle bir iç bölünmeye gitmekten çekindiği için bunun yerine kuvvetler birliği esasına dayalı “Meclis Hükûmeti” sistemini devreye sokmakla birlikte, halk iradesini hâkim kılmayı ve halkın refah ve saadetini

6 Bu alanda son dönemde yazılmış birkaç önemli çalışmayı burada zikretmekte fayda var. Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, 5. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013; Safiye Kıranlar, *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri, (1914-1923)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2013; Kenan Özkan, *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2020.

7 Halkçılık düşüncesi özellikle Ziya Gökalp'in çabalarıyla daha çok solidarist bir içerikle ele alınmış ve “Siyasette mesleğimiz Halkçılık, harsta mesleğimiz Türkçülük” anlayışı son dönem Osmanlı aydınları arasında egemen olmuştur. İhsan Güneş, *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 3. baskı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009, s. 215-216. “Halkçılık” fikri için bkz. Cezmi Eraslan, *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık Fikri ve Atatürk*, 1. baskı, İstanbul, Kumsaati Yayıncılık, 2003, s. 105 vd.; İsmail Kurtoğlu, “Türkiye’de Halkçılık Düşüncesinin Temelleri ve Millî Mücadele Döneminde Halkçılık”, *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2012, S.39, Ankara, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, 2012, s. 208-209; Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)*, 8. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 247 vd.; Zafer Toprak, “Osmanlı’da Toplum Biliminin Doğuşu”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C.1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 322 vd.; Hamit Bozarslan, “M. Ziya Gökalp”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C.1, Cumhuriyet’e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009, s. 314 vd.; Doğan Özlem, “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C.3, Modernleşme ve Batıcılık*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007, s. 457 vd.; Taha Parla, *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, 1. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992, s. 41 vd.

temin edecek bir halk hükûmeti tesis etmeyi amaçlamıştır.⁸ Nitekim daha 2 Mayıs 1920’de kurulan hükûmet içerisinde “Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti”nin de yer alması Büyük Millet Meclisi’nin bu yöndeki tavrını ilk dakikadan itibaren somutlaştırmıştır.⁹ Vekâletin kurulmasına ilişkin meclis tartışmaları konu açısından önemlidir.

1. Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti’nin Kuruluşu ve TBMM’nin “Sosyal Yardım” Kavramına Bakışı

Mustafa Kemal Paşa, Ankara’da açılacak meclisin, “yasama” yetkisini kullanan sıradan bir meclis olmayacağını, “olağanüstü” yetkilere sahip bir şekilde çalışacağını daha 19 Mart 1920 tarihinde sivil ve askerî makamlara gönderdiği talimatnamesinde ifade etmişti.¹⁰ Bu demek oluyordu ki meclis tüm yetkileri üzerinde toplayacak ve yasama yetkisinin yanında “yürütme” yetkisini de kullanacaktı. Nitekim Mustafa Kemal Paşa’nın, 24 Nisan 1920’de Meclis’e sunduğu ve birinci maddesinde “Hükûmet teşkili zarûrîdir” ifadesinin yer aldığı teklifler kabul edilmiş, böylece hükûmetin kurulması çalışmalarını başlamıştır.¹¹

Kuruluş çalışmaları başlayan hükûmette, “Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti” ismiyle yeni bir bakanlığa yer verilmesi dikkat çekmektedir.¹² Özellikle meclis

-
- 8 Fevzi (Çakmak) Paşa, meclisin açılmasından kısa bir süre sonra, haziran ayı sonlarına doğru, olayların kendilerini “Halkçılığa” sürüklediğini ifade etmiş ve Mustafa Kemal Paşa da “Bugünkü mevcudiyetimizin mâhiyyet-i aslıyesi, milletin temâyülât-ı umumîyesini ispat etmiştir, o da Halkçılıktır ve Halk hükûmetidir. Hükûmetlerin halkın eline geçmesidir” diyerek içinde bulunulan durumu özetlemiştir. İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin...*, s. 219.
- 9 Meclisin açılış süreci ve I. TBMM üzerine değerlendirmeler için bkz. Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 2. Kitap, *Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti’ne*, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1998, s. 121 vd.; Güneş, *Birinci TBMM’nin...*, s. 73-123; Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet*, 3. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003, s. 136-147; Kurt Steinhaus, *Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, Türkçesi: M. Akkaş, İstanbul, Sander Yayınları, 1973, s. 82-87; İhsan Güneş, *Meşrutiyet’ten Cumhuriyet’e Türkiye’de Hükûmetler...*, s. 219, 231.
- 10 *Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991, s. 272-273. Mustafa Kemal Paşa, *Nutuk*’ta amacının rejimi değiştirme yetkisine sahip bir meclis oluşturmak olduğunu, fakat bu ifadenin kullanılmasının bazı sakıncaları olabileceği konusunda “Erzurum ve Sivas’tan uyarıldığı” gerekçesiyle, bunun yerine “salâhiyet-i fevkalâdeye mâlik” ifadesine yer verdiğini açıklamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, *Nutuk, 1919-1927*, yay. haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006, s. 287-288. Ayrıca bkz. Tarık Zafer Tunaya, “Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti Rejimine Geçiş”, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. baskı, İstanbul, Turhan Kitabevi, 1981, s. 181-207.
- 11 *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, C.1, 2. İçtima, 24 Nisan 1336, s. 32. Hükûmetin kurulmasına yönelik kanun tasarıları Celalettin Arif Bey’in başkanlığında oluşturulan bir komisyon tarafından hazırlanmış ve hükûmetin on bir kişiden oluşması teklif edilmiştir. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, C.1, 8. İçtima, 1 Mayıs 1336, s. 156 vd.
- 12 *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, C.1, 8. İçtima, 1 Mayıs 1336, s. 156 vd. Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti’nin kuruluşu hakkında yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Gürkan Tekin, *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiyye Vekâleti’nden Sağlık Bakanlığı’na 1920-2000*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011, s. 29 vd.

tartışmaları, mebusların “sosyal yardım” kavramına bakış açısını yansıtmaları açısından son derece önemlidir. 1 Mayıs 1920 tarihli oturumda söz alan Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal Bey, İstanbul Hükûmeti’nin teşkilatı içerisinde de “Sıhhiye Nezareti”nin varlığına dikkat çekmiş; bunun başlangıçta Hariciye, sonrasında ise Dâhiliye Nezareti’ne bağlandığını izah ettikten sonra sağlık ve sosyal yardım konularının bir milletin geleceğini doğrudan ilgilendiren hayati konular olduğu noktası üzerinde durmuştur. Ona göre millet menfaati adına görülecek işlerin başında sağlık hizmeti gelmektedir. Yusuf Kemal Bey ikinci olarak, refahın temin edilmesinin önemine değinmiş ve bu kapsamda zaten İslam dininin de yardımlaşmayı emrettiğinin altını çizmiştir. Ona göre “din-i mübinimizin ahkâmını tatbik için bu zamana kadar böyle bir uzuv ihdâs edilmemesi en büyük kusurdur.” Muhacirlerin, yetim çocukların cami köşelerinde süründüğünü ve bunlar için yapılması gerekenin “muâvenât-ı içtimâiyeden başka bir şey olmadığını” ifade etmiştir. Çağın gerekliliklerine cevap verecek tarzda sosyal meselelerle ilgilenmezsek, toplumsal hayatta büyük buhranların ortaya çıkmasının kaçınılmaz olduğuna işaret etmiş ve “sosyal yardım” alanındaki teşkilatlanma açısından ne denli geri kalındığının altını çizmiştir. Göçmenler, yetim çocuklar ve kimsesizler sokak ortalarında ve cami köşelerinde; aç, çıplak ve sefil bir halde gezinmektedir. Bunlar için yapılması gereken “muâvenât-ı içtimâiyeden” başka bir şey değildir.¹³ Kastamonu Mebusu Doktor Suat Bey ve Kırşehir Mebusu Esat Efendi de söz alarak sosyal yardım alanında gerekli teşkilatın bir an önce oluşturulmasına temasla, İslam dininin de yardımlaşmayı emrettiğini ifade etmişlerdir.¹⁴

Meclis’teki tartışmalarda, “sosyal yardım” kavramına bakış açısında birliktelik söz konusu olsa da teşkilatlanma noktasında farklı düşünce ve tekliflerin ileri sürüldüğü dikkati çekmektedir. “Sıhhiye Vekâleti” ile “Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti” şeklinde iki farklı bakanlığın kurularak daha uzmanlaşmış bir teşkilatın oluşturulmasını teklif edenlerin yanı sıra, Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye’nin Dâhiliye Nezareti’nin bir şubesi olmasını isteyen mebuslar da mevcuttur. Buna ilaveten İstanbul Hükûmeti’nin bu konudaki teşkilatının örnek alınmasını teklif eden mebuslara da rastlanmıştır.¹⁵

Görüldüğü üzere Meclis’teki tartışmalar sırasında mebuslar, sosyal yardımın dinen de bir gereklilik olduğu ve bu alandaki ihmal ve eksikliklerin toplumsal hayatımız üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmiş, “muâvenet-i içtimâiyye” kavramını İslami bir çerçevede ele almışlardır. *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi “Muâvenât-ı İçtimâiyye İşleri” başlığıyla kaleme aldığı yazısında bu teşkilatın bizde şimdiye kadar ihmal edilmişliğine,

13 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 8. İctima, 1 Mayıs 1336, s. 165.

14 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 8. İctima, 1 Mayıs 1336, s. 165-167.

15 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 8. İctima, 1 Mayıs 1336, s. 168.

ancak TBMM Hükûmeti'nin ilk defa böyle bir vekâlet kurarak meselenin ehemmiyetini kavramış olduğu noktasına temas etmiştir.¹⁶

Yapılan uzun tartışmaların ardından on bir bakanlıktan biri “Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekâleti” olacak şekilde ilk İcra Vekilleri Heyeti oluşturulmuştur.¹⁷ 2 Mayıs 1920 tarihli kanun kapsamında kurulan Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekâleti, kabinede bağımsız bir vekâlet olarak yer almıştır.¹⁸ 3 Mayıs'ta yapılan seçimle Dr. Adnan Bey, 127 oy alarak “Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekili” olmuştur.¹⁹

Kurulan ilk hükûmetin programında sağlık ve sosyal yardım konularına ilişkin olarak “... Hal-i hazır vaziyet-i maliyemizin müsait olabildiği kadar ve mümkün mertebe iktisada riayet olunarak azamî fevâid-i sihhîye ve içtimâiyye teminine çalışılacağı” ifade edilmiş, iktisadi sıkıntı içerisinde mevcut kaynakların dikkatli kullanılması önemle belirtilmiştir.²⁰ Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekâleti, yeni kurulmuş bir teşkilat olduğundan ve elinde yeteri kadar kayıt ve bilgi bulunmadığından İstanbul Hükûmeti'nin teşkilatını kendine model alarak nizamname ve kanunlarını temin etmiş, zamanla kendi kadro ve teşkilatını oluşturmuştur.²¹

16 “Muâvenât-ı İctimâiyye İşleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 47, 18 Temmuz 1336, s. 4.

17 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 9. İctima, 2 Mayıs 1336, s. 185; “İrâde-i Milliyenin Tezahürü”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 28, 9 Mayıs 1336, s. 2.

18 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 9. İctima, 2 Mayıs 1336, s. 185; TBMM Kavanin Mecmuası, C.1, Ankara, 1925, s. 4. Vekâletin bu şekilde oluşturulmasında, Yusuf Kemal (Tengirşenk) ile Dr. Adnan (Adıvar) Bey etkili olmuştur. Zafer Koylu-Saadet Altay, “Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler, 1920-1923”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C.2, 20-24 Mayıs 2008, s. 1064.

19 TBMMZC, Devre 1, İctima Senesi 1, C.1, 10. İctima, 3 Mayıs 1336, s. 198. Millî Mücadele yıllarında Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekilliği görevinde bulunan isimler şunlardır: Doktor Adnan (Adıvar) Bey 03.05.1920-10.03.1921, Doktor Refik (Saydam) Bey 10.03.1921-20.12.1921, Doktor Rıza (Nur) Bey 24.12.1921-27.10.1923. Gürkan Tekin, *Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye...*, s. 30.

20 “İcra Vekilleri Heyetinin Beyannamesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 29, 13 Mayıs 1336, s. 2; İhsan Güneş, *Türkiye'de Hükümetler...*, s. 303.

21 Vekâletin merkez teşkilatında Hıfzıssıhha Dairesi, Sicil Dairesi, Muhasebe ve Evrak Kalemi oluşturulmuş, taşra örgütlenmesinde ise sağlık müdürlükleri, hükümet, belediye ve karantina tabiplikleri ile küçük sihhiye memurluklarına yer verilmiştir. Ayrıca Daül Kelp, Telkikhane ile Bakteriyolojihane birimleri de yer almıştır. Gürkan Tekin, *Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye...*, s. 30. Vekâletin teşkilat yapısı hakkında ayrıca bkz. Koylu-Altay, “Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti'nin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler, 1920-1923”, s. 1065. Teşkilattaki sihhiye memuru açığını kapatmak için Ankara'da eğitim süresi dört ay olan “Küçük Sihhiye Memurları Mektebi” açılmıştır. 20-30 yaş arası erkeklerle eğitim verecek bu okuldan mezun olanlar 800 kuruş maaşla göreve başlayacaktır. “Küçük Sihhiye Memurları Mektebi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 37, 10 Haziran 1336, s. 4. Okul, 22 Haziran 1920 tarihinde eğitim-öğretim faaliyetlerine başlamıştır. “Küçük Sihhiye Memurları Mektebi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 40, 24 Haziran 1336, s. 4. Sihhiye Vekili Doktor Adnan Bey, eldeki bilgi yetersizliğini bir an önce gidermek için sihhiye memurlarına hitaben yayınladığı bir beyannamede memleketin bugünkü halini göz önünde bulundurarak görevlerini ifa etmelerini, istediği raporların her ay düzenli bir şekilde gönderilmesini ve görev yaptıkları yerlerdeki hastane ve diğer sağlık müesseselerine ait kadroların merkeze bildirilmesini talep etmiştir. “Memurin-i Sihhiyeye”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 32, 24 Mayıs 1336, s. 3. Kazım Karabekir Paşa da Mayıs 1920'de 15. Kolordu bünyesinde bölgesindeki sağlık hizmetlerini karşılamak üzere “Küçük Sihhiye Zabıt Mektebi” açmış ve buradan yetişen küçük sihhiye memurları, Doğu Anadolu'daki kazalara tayin olunarak sağlık alanında önemli hizmetler sunmuştur. Karabekir Paşa, bu faaliyetleri Sihhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekâleti'ne raporlar halinde bildirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuri Köstüklü, *Kazım Karabekir Paşa ve Eğitim*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007, s. 123-128.

Ankara Hükûmeti, başlangıçta bürokratik anlamda İstanbul Hükûmeti'nin teşkilat yapısını örnek aldığından, 2 Mayıs 1920 tarihli “İcra Vekilleri Heyetinin Suret-i İntihabına Dair Kanun” kapsamında kurulan bir başka vekâlet olan Dâhiliye Vekâleti bünyesinde, “Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi”ne de yer vermiştir.²² Muhacir işleri resmîyette Dâhiliye Vekâleti'nin sorumluluk alanı içerisine girmekle birlikte, Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'nin de Muhacirîn Müdüriyeti ile resmen alakadar bulunduğunu biliyoruz. Nitekim *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesi, Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'nin Muhacirîn Müdüriyeti ile resmen alakadar olduğuna dikkat çekmiştir.²³ Yine meclisteki tartışmalardan anlaşıldığı üzere İcra Vekilleri Heyeti'nin teşkilatına dair kanunla oluşturulan Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'nin görevleri arasında, Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nin sorumlulukları da dahil edilmiştir.²⁴

1.1. Muhtaç Köylülere TBMM'nin Yaptığı Yardımlar

TBMM Hükûmeti, muhacir ve muhtaçlar için yukarıda sözü edilen teşkilatlar vasıtasıyla yardım çalışmalarına hızla başlamıştır. Konumuz açısından bakıldığında, işgal ile toprağını terk eden muhacir çiftçilere yapılan yardımlar da yine bu teşkilatlar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Örneğin Hükûmet, Kütahya-Eskişehir ve Sakarya muharebeleri esnasında büyük zarar gören, başta buğday olmak üzere savaş yılları içerisinde hayati öneme sahip mahsullerin üretimi açısından büyük bir potansiyele sahip Sakarya havalisi muhtaç köylülere önemli yardımlarda bulunmuştur. Sakarya havalisinde Haymana,

22 Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri, 1915-1923*, Birinci Baskı, Ankara, Babil Yayınları, 2004, s. 185. Şafak Başa, konuya ilişkin yaptığı kapsamlı bir çalışmada Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nin Millî Mücadele dönemine devreden teşkilatını incelemiştir. Şafak Başa, *Kurumsallaşma Bağlamında Dâhiliye Nezareti'nden Dâhiliye Vekâletine Geçiş 1920-1923*, 1. baskı, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2013, s. 251, Tablo 23. Başa, TBMM'nin hükümet teşkilatı noktasında İstanbul'u örnek aldığından Dâhiliye Vekâleti içerisinde “Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti”ne yer verdiğini belirtir. Bununla birlikte TBMM'de, Müdüriyet'in Dâhiliye Vekâleti'yle olan ilişkisinin kesilmesi ya da toptan lağvedilmesi şeklinde bir eğilimin oluştuğunu ve bu eğilimin muhacir işlerinin Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'ne devredilmesi şeklinde mecliste oluşan algıdan kaynaklandığı değerlendirmesinde bulunmuştur. Şafak Başa, *Kurumsallaşma Bağlamında...*, s. 365. TBMM Hükûmeti, sadece teşkilatlanma olarak İstanbul'u örnek almakla kalmamış, “muhacir” ve “mülteci” tanımlamalarını da İstanbul Hükûmeti ile aynı şekilde kullanmıştır. 31 Mart 1923 tarihli meclis toplantısında söz alan Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekili Doktor Rıza Nur Bey, “istilaya uğrayıp da aksâm-ı vatanın diğer bir kısmına iltica edenlere mülteci... memâlik-i ecnebiyeden hicret edenlere de muhacir” dendiğini ifade etmiştir. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 4, C.28, 14. İçtima, 31 Mart 1339, s. 273.

23 Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'nin darüleytamlarla da ilgilendiği, ayrıca Anadolu'daki hayır cemiyetlerine ait nizamnameleri incelediği ve bunların maddî ve manevî olarak gelişmesi için çareler düşündüğü yazılmıştır. Vekâletin “siyasi hatlardan uzak sırf içtimâî bir faaliyet merkezi olarak” bu kapsamda şimdiki kadar Kastamonu'da “Mümin Fukara”, Develi'de “Cemaat-i İslamiye”, Bursa'da esnaf loncaları, Balıkesir'de “Çalışma Derneği” ve “Eskişehir Sıhhat Derneği”ne ait nizamnameleri incelemiş olduğu bilgisi verilmektedir. “Muâvenât-ı İçtimâiyye İşleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 47, 18 Temmuz 1336, s. 4.

24 Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi'nin Dâhiliye Vekâleti'nden ayrılarak Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti'ne bağlanması hakkındaki teklif için bkz. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 1, C.3, 43. İçtima, 3 Ağustos 1336, s. 88.

Mihalıççık ve Sivrihisar'a bağlı pek çok köy ve yerleşimin tahrip edilmesi üzerine TBMM Hükûmeti, bu sahalara yardım için birtakım yasal düzenlemeler yapmıştır. Hükûmet, 31 Ekim 1921 tarihli “Düşmandan İstirdât Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahâlisine Muâvenet Hakkında Kanun”la hem Sakarya Savaşı sonrasında kurtarılan sahalardan göç etmiş muhacirlerin hem de daha önce kurtarılmış olan Vilayât-ı Şarkıye mültecilerinin yaralarını sarmaya çalışmıştır.²⁵ 12 maddeden oluşan bu kanunun 3'üncü maddesinde ahaliden muhtaç olanlara ücretsiz yemeklik ve tohumluk dağıtımı için hükûmete yetki verilmiştir. Bu maksatla Maliye bütçesine “İstilazedelere meccânen tevzi olunacak yemeklik ve tohumluk” ismiyle 500.000 lira tahsisat konulmuştur. 8'inci maddede bu mahaller ahalisine nakil vasıtaları ve hayvan dağıtımı için ilaveten 500.000 lira daha tahsisat verilmiştir. 9'uncu maddede ise bu mahallerin muhtaç çiftçilerine üç sene sürede ve üç eşit taksitle gerek aynen gerekse nakden tahsil edilmek üzere tohumluk verilmesi için İktisat Vekâleti bütçesine “İstilazedelere tavizen verilecek tohumluk bedeli” adıyla yeni bir fasıl açılarak 500.000 lira tahsisat ilavesi gerçekleştirilmiştir.²⁶ Buna göre söz konusu kanunla, mülteciler için toplamda 1.500.000 liralık bir tahsisat ayrıldığı görülmüştür.

Sakarya Savaşı sonrasında, Yunan işgalinden kurtarılmış bölgelerdeki çiftçilerin ihtiyaçlarının temini noktasında daha önce Vilayât-ı Şarkıye mültecileri için çıkarılmış 11 Aralık 1920 tarihli “Muhtacîn-i Züraâ Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanâtı İtâsı

25 Hükûmet tarafından 18 Ekim 1921'de teklif edilen bu kanun, başlangıçta 7 maddeden ibarettir. Kanun teklifi Meclis gündemine gelince aciliyet kararı teklif edilmiş ve teklif kabul edilerek Muvâzene-i Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir. *TBMMZC*, Devre 1, İctima Senesi 2, C.13, 97. İctima, 20 Teşrin-i evvel 1337, s. 188. Mecliste yapılan tartışmalarda Yunan işgali altına giren sahalara yardım yapılırken, başta ülkenin doğusu olmak üzere işgale uğramış diğer sahalarn birbirinden ayırlamayacağı, doğu ve batı ayrımının söz konusu olamayacağı mebuslar tarafından sık sık tekrar edilmiştir. *TBMMZC*, Devre 1, İctima Senesi 2, C.13, 97. İctima, 20 Teşrin-i evvel 1337, s. 188; *TBMMZC*, Devre 1, İctima Senesi 2, C.13. 99. İctima, 24 Teşrin-i evvel 1337, s. 266 vd.

26 “Düşmandan İstirdât Edilen ve Edilecek Olan Mahaller Ahâlisine Muâvenet Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2. Kısım, s. 189; *TBMMZC*, Devre 1, İctima Senesi 2, C.14. 102. İctima, 31 Teşrin-i evvel 1337, s. 2-5; Teklif, 4 çekimsiz oya karşılık 161 oyla kabul edilmiştir. *TBMMZC*, Devre 1, İctima Senesi 2, 103. İctima, 1 Teşrin-i sânî 1337, s. 28 vd. “Hâkimiyet-i Milliye” şunları yazmıştır: “İstilaya uğrayan mahaller ahalisinin müsakkafât, arazi, temettü vergileriyle âğnâm ve aşârdan 337 senesi nihayetine kadar olan deynlerinin affı, yemeklik ve tohumluk olarak 500.000 liralık tahsisât itâsı, mirî ormanlardan bila-remm kereste kat'ı, vesait-i nakliye ve hayvanat için de 500.000 liralık tahsisât hakkındaki kanun müzakeresi icra edildi. Ziraat Bankası'na borcu olanların deyni için Karahisarısahip mebusu Şükrü Efendi tarafından verilen taksit okunarak İktisat Vekili Celal Bey, bu cihetin çiftçilere yardım olarak kabul edileceğini beyan ettiğinden kanunun ikinci maddesi olarak kabul ve ikinci maddenin üçüncü madde yapılması kararlaştırılmıştır”. “Mecliste İstilaya Uğrayan Mahaller Ahâlisine Yardım Hakkında Kanun”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 340, 1 Teşrin-i sânî 1337, s. 2. Söz konusu kanunda, 24 Ekim 1922 tarihiyle yapılan yeni bir düzenlemede tahsisatın sarf edilemeyen miktarının 1923 senesine de aktarılmasına imkân verecek şekilde “9'uncu maddede istilazedelere tavizen verilecek tohum bedeli faslına beş yüz bin lira daha” ilave edilmesi kararlaştırılmıştır. *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, 30. 18. 1. 5. 33. 10.

Hakkındaki Nizamname'nin üçüncü maddesinde yeni bir düzenleme yapılmıştır.²⁷ 14 Aralık 1921 tarihli bu değişikliğe göre muhtaç çiftçilere “aynen ve tavîzen kefâlet-i müteselsile senedi ile tohumluk tevziî ...” kararlaştırılmıştır.²⁸ Yine “muhtacîn-i zürââ” yapılan bir başka yardım ise askerî makamların elinde bulunan ihtiyaç fazlası ve zayıf “lâgar hayvanatın” bedelsiz bir şekilde muhtaç çiftçilere ve “tercihen düşman istilasından mutazarrır olmuş menâtıktaki zürââ verilmesi” olmuştur.²⁹

İktisat Vekili Celal Bey, muhtaç çiftçilere yapılan yardımlara ilişkin açıklamasında nizamname gereğince “mahalleri erbâb-ı ihtiyacı tahkik ederek nakden veya aynen tohumluk tevziinde” bulduklarını ve bu kapsamda Eskişehir havalisine 30.000 liralık tahsisat verilmesinin planlandığını ifade etmiştir.³⁰ Hükûmet, Maliye bütçesine ilave edilen 500.000 liralık tahsisattan istifade ile Eskişehir livasına 80.000 liralık havaleneme vermiştir. Ancak 80.000 liralık havalenin tahsili ve o havalide bu kadar büyük miktarda zahirenin satın alınmasının imkansızlığı karşısında Eskişehir'e ilk etapta nakden 15.000 lira gönderilmiş ve geri kalan 65.000 liranın da en kısa zamanda havale edileceği bilgisi verilmiştir.³¹ İcra Vekilleri Heyeti, 65.000 liralık miktarın “arazinin istidat ve ahâlisinin çiftçilikteki kabiliyetleri salim olan Eskişehir muhtacîn-i zürâına” gönderilmesini Maliye Vekâleti'nden istemiştir.³² Maliye Vekâleti'nden verilen yanıtta “ne mahalli mal sandığının ne de merkezin vüsat-i maliyesi müsait bulunmadığından” bu paranın verilemeyeceği ancak ilk gelecek paradan söz konusu miktarın ödeneceği bildirilmiştir.³³

Sakarya ve havalisinde Yunan Ordusu'nun mezâlim ve tahribatına maruz kalan, tarlaları ve ekinleri yakılan ahali için Hükûmet'in aldığı bir diğer tedbir ise 30 Nisan 1921 tarihli “Vilayât-ı Müstahlasa Ahâlisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affı Hakkındaki

27 Nizamname için bkz. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 2. 22. 7; “Anadolu’da Muhtaç Çiftçilere Yardım İçin”, *Vakit*, No. 1108, 9 Kânûn-ı sani 1337, s. 2.

28 “Kefâlet-i müteselsile senedi” imzalatılarak iki veya daha fazla kimsenin birbirlerine karşılıklı olarak kefil olmaları sağlanmış ve bu suretle “aynen” yani para değil doğrudan tohumluk dağıtılarak muhtaç köylüye yardım yapılmaya çalışılmıştır. “Muhtacîn-i Zürââ Tohumluk ve Çift Hayvanatı İtâsı Hakkındaki Nizamnamenin Üçüncü Maddesinin Şekl-i Muadili” için bkz. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 4. 41. 8.

29 Kanun teklifi 26 Kasım 1921 tarihli olup, Kütahya Mebusu Besim Atalay Bey tarafından yapılmış ve meclisin 20 Aralık 1921 tarihli oturumunda görüşülmüştür. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, C.15, 131. İçtima, 20 Kânûn-ı evvel 1337, s. 173-185. 5 Ocak 1922 tarihli ve 178 numaralı “Cihet-i Askeriye Emrinde Bulunan Lâgar Hayvanatın Bila Bedel Muhtacîn-i Zürââ İtâsı Hakkında Kanun” için bkz. *TBMM Kavanin Mecmuası*, 2 Kısım, s. 207.

30 “Celal Beyefendi'nin İzahâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 395, 3 Kânûn-ı sani 1338, s. 1.

31 *BCA*, 30. 10. 80. 529. 4/5.

32 *BCA*, 30. 10. 80. 529. 4/4.

33 *BCA*, 30. 10. 80. 529. 4/1-2.

Kanun”da düzenlemeye gidilmesi olmuştur.³⁴ Kavânin-i Maliye Encümeni’nin mazbatasında teklifin yerinde ve adalete uygun olduğu kabul edilmiş ve 30 Nisan 1921 tarihli kanunun birinci maddesine, Sakarya havalisi muhtaç köylüleri adına yeni bir maddenin ilavesi uygun görülmüştür.³⁵ Buna göre birinci maddeye “Düşman ayağı girmediği halde ateş mıntıkasına tesadüf ederek cephe ittihaz edilmiş mahaller ahâlisine de mezkur birinci maddenin teşmili hükmü şamildir” ifadesinin ilave edilmesi teklif edilmiştir.³⁶ Teklif okunduktan sonra “aciliyet” kararı ile oylamaya sunulmuş ve kabul edilmiştir.³⁷

Görüldüğü üzere, “Halkçılık” ilkesini benimsemiş TBMM Hükûmeti, hiçbir bireye ya da topluluğa ayırım yapmaksızın, yanmış yakılmış Anadolu coğrafyası üzerindeki halkın refah içerisinde yaşaması için çalışmaktaydı. Buna göre toprak, eğitim, öğretim, hukuk, maliye, iktisat vesaire işlerde dayanışma ve yardımlaşmayı hâkim kılarak halkın ihtiyaçlarına cevap verecek düzenlemeleri yapmak gerekiyordu ve TBMM, “Halka doğru gitmek” sloganıyla bu iş için kolları sıvamıştı.³⁸ Nitekim Mustafa Kemal Paşa, Meclis’in birinci dönem ikinci toplanma yılını açarken yaptığı 1 Mart 1921 tarihli konuşmada bu noktaya temas etmiştir:

*“Efendiler; siyasetimizde muayyen olan prensiplere bugüne kadar sadık kaldığımız gibi bundan sonra da milletin inkişâfını, istiklalinin masuniyetini temin edecek olan siyasetimize muhafaza-i sadakatimiz tabiidir. Siyaset-i dahilimizde şiarımız olan halkçılık, yani milleti bizzat kendi mukadderatına hâkim kılmak esas Teşkilat-ı Esasiye Kanunumuzla tespit edilmiştir. Bu kanunu ve bu kanuna müteferri’ olan kanunları bir an evvel çıkararak hüsnü tatbikiye çalışacağız...”*³⁹

34 30 Nisan 1921 tarihli kanun için bkz. *TBMMZC*, Devre 1, İçtima Senesi 2, C.10, 27. İçtima, 30 Nisan 1337, s. 164-165; “Vilayât-ı Müstahlasa Ahâlisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”, 30 Nisan 1337/23 Şaban 1339, *TBMM Kavanin Mecmuası*, Kısım 2, s. 130. Söz konusu kanunun “düşman ayağının girmediği ancak ateş mıntıkası olan mahallere” de tatbiki için Maliye ve İktisat vekâletlerinin 26 Ekim 1921 tarihli teklifi, Meclis’in 10 Kasım 1921 tarihli toplantısında gündeme alınmıştır. *TBMMZC*, Devre 1, C.14, İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrin-i sânî 1337, s. 145.

35 30 Nisan 1921 tarihli “Vilayât-ı Müstahlasa Ahâlisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”un birinci maddesi şu şekildedir: “Madde 1. 1334 ve 1335 senelerinde muhtâcin-i zürraâ Hükûmet tarafından tevzi edilen tohumluk ve yemeklik zahirenin tahsil edilemeyen kısımlarının düşmandan istihlas ve istirdât edilen mahaller ahâlisinden aynen ve bedelen tahsilinden sarfi nazar edilmiştir”. “Vilayât-ı Müstahlasa Ahâlisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, Kısım 2, s. 130.

36 *TBMMZC*, Devre 1, C.14. İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrin-i sânî 1337, s. 145.

37 *TBMMZC*, Devre 1, C.14. İçtima Senesi 2, 108. İçtima, 10 Teşrin-i sânî 1337, s. 146; “Vilayât-ı Müstahlasa Ahâlisine Verilmiş Olan Tohumlukların Affi Hakkındaki Kanunun Birinci Maddesine Müzeyyel Kanun”, 10 Teşrin-i sânî 1337/11 Rebiulevvel 1340, *TBMM Kavanin Mecmuası*, Kısım 2, s. 193.

38 İhsan Güneş, *Birinci TBMM’nin...*, s. 230.

39 *Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, T.B.M. Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1938)*, C.1, 5. baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 179; Taha Parla, *Kemalist Tek Parti...*, s. 213.

2. Büyük Taarruz Sonrasında Muhtaç Köylülere Yapılan Maddi Yardımlar

TBMM Hükûmeti'nin işgal nedeniyle göçe mecbur olan ve muhtaç konuma düşen Anadolu köylüsüne yaptığı yardımlar, 1922 senesi içerisinde de devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Meclis'in üçüncü toplanma yılını açarken 1 Mart 1922 tarihinde yaptığı konuşmada, sosyal ve iktisadi hayat açısından köylünün sahip olduğu önemi, ancak bu önemin aksine ihmal ve kaderine terk edilmişliğine çarpıcı ifadelerle temas etmiştir:

“Türkiye'nin sahibi ve efendisi, kimdir? Bunun cevabını derhal birlikte verelim: Türkiye'nin sahib-i hakikisi ve efendisi, hakikî müstahsil olan köylüdür. O halde, herkesten daha çok refah, saadet ve servete müstahak ve elyak olan köylüdür. Binaenaleyh, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti'nin siyaset-i iktisadiyesi bu gaye-i aslıyeyi istihsale matuftur.

Efendiler! Diyebilirim ki, bugünkü felaket ve sefaletin bâis-i yegânesi bu hakikatin gafili bulunmuş olmamızdır. Filhakika yedi asırdan beri cihanın muhtelif aktarına sevk ederek kanlarını akıttığımız, kemiklerini topraklarında bıraktığımız ve yedi asırdan beri emeklerini ellerinden alıp israf eylediğimiz ve buna mukabil daima tahkir ve tezlil ile mukabele ettiğimiz ve bunca fedakârlık ve ihsanlarına karşı nankörlük, küstâhlık, cebbarlıkla uşak menzilesine indirmek istediğimiz bu sahib-i aslının huzurunda bugün kemâl-i hicap ve ihtiramla vaz'-ı hakikîmizi alalım. Efendiler! Milletimiz çiftçidir. Milletin çiftçilikteki mesaisini asrî tedâbir-i iktisadiye ile hadd-i a'zamîye isâl etmeliyiz. Köylünün netâyic ve semerât-ı mesaisini kendi menfaati lehine hadd-i a'zamîye iblâğ etmek siyaset-i iktisadiyemizin ruh-u esasıdır. Binaenaleyh, bir taraftan çiftçinin mesaisini tezyit edecek ve müsmir kılacak malumât, vesâit ve âlât-ı fenniyenin isti'mâl ve tamimine ve diğer taraftan onun netâyic-i mesaisinden azamî istifadesini temin eyleyecek tedâbir-i iktisadiyenin vaz'ına çalışmak lazımdır. Şimdiye kadar mevcut olan yolsuzluk, asrî vesâit-i nakliyenin mefkudiyeti, mübadele usullerinin çiftçi aleyhine olması ve hükûmet kanunlarının çiftçiyi himaye edememesi gibi mevâninin ref'i lazımdır...”⁴⁰

Görüldüğü üzere Mustafa Kemal Paşa, milletin üretken unsuru olan ve nüfusça en kalabalık kesimini oluşturan köylünün ihmal edilmişliğinin memleketin sosyal ve iktisadi hayatı üzerinde neden olduğu tahribata dikkat çekmiştir. Türk milletinin aslen çiftçi olduğuna ve bu özelliğini çağın iktisadi şartlarına ve teknolojisine göre gözden geçirip hem millet hem de memleket için en faydalı sonuçları almaya mecbur olduğuna işaret etmiştir.

40 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri..., C.1, s. 240.

26 Ağustos 1922’de Afyon’da başlayan Türk genel taarruzu, 9 Eylül 1922’de Türk Ordusu’nun İzmir’e girmesi neticesinde büyük bir zaferle sonuçlanmıştır.⁴¹ Bundan sonra Hükûmet, Batı Anadolu’da Yunan işgali nedeniyle göçe mecbur olmuş Müslüman ahalinin, memleketlerine iadesi sürecini başlatmıştır. Hükûmet, her şeyden önce Yunan Ordusu’nun geri çekilişi esnasında yaptığı tahribatın büyüklüğü ile karşı karşıya kalmıştır. Tahribatın tespiti ve bu doğrultuda yapılacak faaliyetlerin plan ve icrası için İcra Vekilleri Heyeti’nin 14 Eylül tarihli toplantısında Adliye, Dâhiliye ve Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye vekillerinden oluşan “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu”nun kurulması kararlaştırılmıştır. Bu kararname ile kurulan “Memalik-i Müstahlasa Encümen-i Mahsusu”na bağlı olarak çalışmak üzere “Muâvenât-ı İçtimâiyye Komisyonları” oluşturulmuştur.⁴² Komisyonların Batı Anadolu’da Yunan işgalinden kurtarılan sahalarda yaptığı çalışmalar tahribatın büyüklüğünü ortaya koymaktadır. Batı Anadolu’da tahrip edilmiş köy ve hane miktarı şu şekildedir:⁴³

Vilayet/Liva ismi	Tamamen tahrip olan köyler	Kısmen tahrip olan köyler	Tamamen yanan haneler	Tamamen tahrip olan haneler	Toplam hane miktarı
İzmir Vilayeti	66	87	3.541	1.453	4.994
Bursa Vilayeti	28	37	8.560	-	8.560
Aydın Livası	8	96	10.292	-	10.292
Ertuğrul Livası	14	99	5.834	425	6.259
Eskişehir Livası	105	87	4.790	250	5.040
İzmit Livası	30	13	6.383	816	7.199
Balıkesir Livası	21	41	2.994	319	3.313
Kaleisultanıye Livası	-	2	25	-	25
Karahisarışarkî Livası	2	2	56	-	56
Kütahya Livası	66	42	9.902	949	10.851
Toplam	340	576	54.377	4.212	56.591

Tablo 1: Batı Anadolu’da Tahrip Edilmiş Köy ve Hane Miktarı⁴⁴

41 “Vaz’iyyet-i Harbiye: 30 Ağustos Vâkıa-yı Harbiyesi Pek Mühim Neticeleri İhtiva Ediyor”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 595, 1 Eylül 1338, s. 1; “Uşak ve Eskişehir’in Zabtı Hakkında Son Malumât”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 596, 2 Eylül 1338, s. 1; “Gördes ve Çivril’in İşgali”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 596, 2 Eylül 1338, s. 2; “Anavatan’a Kavuşan Karahisar’da Tezâhürât”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 599, 5 Eylül 1338, s. 2; “Nazilli ve Söğüt’ün İşgali”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 601, 7 Eylül 1338, s. 2; “Sevgili İzmir’imizin İstirdâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 604, 10 Eylül 1338, s. 2; “İnegöl, Sındırgı, Bigadiç, Turgutlu ve Ödemiş’in Gaddar Düşmandan İstirdâtı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 604, 10 Eylül 1338, s. 2; “Aydın’ın Tahlisi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 605, 11 Eylül 1338, s. 2; “Kahraman Ordumuz Yeşil Bursa’mızı da Düşmandan Tahlis Etmıştır”, *Vakit*, No. 1705, 12 Eylül 1338, s. 1.

42 *BCA*, 30. 18. 1. 1. 5. 28. 13.

43 *BCA*, 30. 10. 5. 30. 37/19-20.

44 *BCA*, 30. 10. 5. 30. 37/19-20.

Görüldüğü üzere Batı Anadolu'daki on ilde kısmen ya da tamamen tahrip olan toplam köy miktarı 916, toplam hane miktarı ise 56.591'dir. Ancak bu köylerde yaşayan çiftçilerin bir an önce gündelik hayatlarına geri dönmeleri, tarım faaliyetlerine başlamaları, ülkenin zaten kötü durumdaki iktisadi koşullarının iyileştirilmesi açısından hayati öneme sahiptir. Bu durum aynı zamanda göçmen/ tüketici pozisyonunda bulunan köylünün üretici pozisyona gelmesi açısından da önemlidir. Meclis ve Hükümet'in bu konudaki düzenlemeler için bir an önce çalışmaya başladığı görülmüştür.

Henüz Türk Ordusu'nun İzmir'e ilerlemekte olduğu bir sırada, Sıhhiye ve Muâvenât-ı İctimâiyye Vekili Doktor Rıza Nur tarafından, düşmandan kurtarılan mahallerde şimdiye kadar yapılmış ve bundan sonra yapılması gereken hususları içeren 6 Eylül 1922 tarihli ayrıntılı bir rapor hazırlanmıştır. Rapor, 7 Eylül'de İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur.⁴⁵ Raporda, 100.000 liranın Mustafa Kemal Paşa'nın emri üzerine Batı Cephesi'ne verildiği, kurtarılan livalara ilk aşamada 15.000 liralık havalenin telgrafla gönderildiği belirtilmiştir. Bununla birlikte yeni tahsisat verilmesi için de bütçe üzerinde çalışmalara başlandığı ve bu doğrultuda yukarıda temas ettiğimiz üzere Sakarya Savaşı sonrasında kabul edilen 31 Ekim 1921 tarihli kanun çerçevesinde yardım yapıldığı ve buna ilave olarak "Yunanlılardan istirdat olunan mahaller ahalisine muâvenet hakkında" bir kanunun hazırlanmakta olduğu bilgisi yer almıştır.⁴⁶

Batı Anadolu Yunan işgalinden kurtulduktan sonra Maliye Vekili Hasan Fehmi ve İktisat Vekili Mahmut Esat beylerin iktisadi ve mali durumu incelemek üzere ekim ayı içerisinde bu sahaları kapsayan bir geziye çıktığı görülmüştür.⁴⁷ Her iki bakanın incelemeleri neticesinde Hükümet, Mustafa Kemal Paşa'ya iletilen raporda bahsi geçen kanun tasarısının hazırlanması işine hız vermiştir.⁴⁸ Bu doğrultuda hazırlanan tasarıda, kurtarılmış memleketlerin muhtaç çiftçilerine yardım için 31 Ekim 1921 tarihli İstilazedeler Kanunu'nun dokuzuncu maddesine bedeli sonradan ödenmek üzere 500.000 liranın

45 Söz konusu rapor için bkz. *BCA*, 30. 10. 140. 4. 6.

46 Örneğin 1 ve 7 Ekim 1922 tarihli havaleler ile Saruhan livası muhtaç çiftçilerine 30.000 lira gönderilmiştir. *BCA*, 30. 10. 80. 529. 9/3.

47 "İktisat Vekilinin Seyahati", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 626, 5 Teşrin-i evvel 1338, s. 3; "İktisat Vekilinin Seyahati", *Vakit*, No. 1734, 11 Teşrin-i sâni 1338, s. 3. Mahmut Esat Bey'in yokluğunda, İktisat Vekâleti vekilliğini Nafia Vekili Feyzi Bey yürütmüştür. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 5. 30. 12. Hasan Fehmi Bey, 14 Ekim'de Ankara'dan ayrılmıştır. "Maliye Vekilimizin Seyahati", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 634, 15 Teşrin-i evvel 1338, s. 4. Hasan Fehmi Bey'in yokluğunda yerine Maarif Vekili Vehbi Bey vekâlet etmiştir. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 5. 30. 5. Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, Eskişehir'deki seyahati esnasında "bedbaht köylülerin" hükümetin tohumluk dağıtacağı haberini aldıktan sonra sevinçlerinin görülmeye değer olduğunu *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesine yaptığı açıklamada dile getirmiştir. Askerî makamların da köylülere yaptığı yardımın altını çizmiştir. "Eskişehir'in İhyasına Doğru", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 642, 24 Teşrin-i evvel 1338, s. 3.

48 "Muhtâcine Hayvan ve Tohumluk", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 646, 29 Teşrin-i evvel 1338, s. 4.

ilavesi istenmiş ve tasarı TBMM'nin 6 Kasım 1922 tarihli toplantısında okunduktan sonra Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir.⁴⁹ 11 Kasım 1922 tarihli meclis toplantısında Maliye Encümeni tarafından hazırlanan mazbata görüşülmek için Meclis gündemine alınmıştır.⁵⁰ İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey, İktisat Vekili Mahmut Esat Bey'in "konunun aciliyetine binaen tasarıнын bir an önce görüşülmesi" talebini Meclis'te okumuş ve bu talep kabul edilmiştir.⁵¹ 13 Kasım'daki oturumda Maliye Encümeni mazbatasını okunmuş ve tasarıнын birinci maddesi görüşülmeye başlanmıştır. Buna göre kurulan mahallerdeki yardıma muhtaç çiftçilere üç sene müddetle ve üç eşit taksitte tahsil edilmek üzere tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç-gereçleri verilmesi için 1922 senesi İktisat bütçesine "İstîlâzedelere tavizen verilecek tohumluk, hâyvanât ve âlât-ı zirâiyye bedeli" adıyla açılan fasla 500.000 liralık tahsisat ilave edilmesi istenmiştir.⁵²

Birinci madde üzerine yapılan görüşmelerde Bolu Mebusu Tunalı Hilmi Bey, harap olan köylerin miktarı düşünüldüğünde bu paranın hiç ölçüsünde kalacağını ifade ederek miktarın artırılmasını istemiştir. Kütahya Mebusu Besim Atalay da memleketin her şeyden önce tarım memleketi olduğunu, "bütçemizi dolduran her şeyin rençperin harmanından çıktığını" ifade etmiş ve bu nedenle ziraatı ihmal etmenin memleketin felaketi anlamına geleceğini söyleyerek, tahribatın büyüklüğü karşısında miktarın azlığına işaret etmiştir. Buna ilaveten 1922 senesi içerisinde Vekâlet tarafından verilen 350.000 liranın havale olarak gönderilip, mahalli mal sandıklarında para bulunmayışı nedeniyle çoğu yerde nakde çevrilemediğinden faydasının olmadığını belirtmiştir.⁵³ Söz alan İktisat Vekili Feyzi Bey, livalara dağıtılacak miktarın ziraat memurları ve mahallerinden alınan bilgilere göre tespit edildiğine temas etmiştir. Buna göre Afyonkarahisar'a tohumluk için 660 bin, çift hayvanı için 960 bin, Manisa'ya tohum için 35 bin, Aydın'a tohum için 209.530, hayvan için 400.000, İzmir'e 70.000'dir. Toplam tohum miktarı 1.389.530 lira, hayvan için de 1.036.000 liradır. Buna rağmen Maliye'den 500.000 lira talep edilebildiğini ancak Hükûmet bu miktarı artırmayı kabul ederse, memnun olacaklarını ifade etmiş, yapılan havalelerden sonra mahalleri mal sandıklarından tahsil edilip edilemediğini öğrenmek için beklemek gerektiğinin altını çizmiştir. Maliye Vekili Fethi Bey de "Havale verilmiştir. Elimizde külli miktarda para olsa bittabi her tarafa tevzi ederiz. Fakat elde para olmadıktan sonra yapılacak bir şey yoktur" diyerek mali açıdan içinde bulunulan olumsuz şartların, muhtaç köylü için alınan tedbirlerin uygulanması

49 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 133. İctima, 6 Teşrin-i sâni 1338, s. 391.

50 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 136. İctima, 11 Teşrin-i sâni 1338, s. 462.

51 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 137. İctima, 13 Teşrin-i sâni 1338, s. 477. *BCA*, 30. 10. 117. 818/2.

52 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 137. İctima, 13 Teşrin-i sâni 1338, s. 480.

53 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 137. İctima, 13 Teşrin-i sâni 1338, s. 482.

aşamasında yarattığı engellere temas etmiştir. Ordunun elindeki fazla hayvanın da özellikle İzmir civarında, muhtaç köylüye dağıtımına başlandığı bilgisini paylaşmıştır.⁵⁴

Tartışmalar sırasında mebusların konu hakkında iki noktaya temas ettikleri görülmektedir: Birincisi, daha önce 31 Ekim 1921 tarihli kanunla verilen tahsisattan yapılan havalelerin, mal sandıklarında para olmayışı nedeniyle nakde çevrilememiş olması, ikincisi ise 500.000 liralık tahsisatın tahribatın büyüklüğü karşısında ihtiyaca cevap veremeyeceği gerçeğidir. Yapılan tartışmalardan sonra 13 Kasım 1922 tarihli ve üç maddeden oluşan “İstilâzedelere Tavizen Verilecek Tohumluk Bedeli Hakkındaki Kanun” kabul edilmiştir.⁵⁵ Kanun kapsamında muhtaç köylülere yardım yapılmaya başlanmıştır. Örneğin Maliye ve İktisat vekâletlerinden Eskişehir’e 22.000 lira tavizen tohumluk, 10.000 lira değerinde ücretsiz tohumluk ve yemeklik zahire ile hayvan bedeli olarak da 40.000 lira gönderilmiş, bunun dışında askerî makamlardan 130 öküz, inek ve merkep verilmiştir. Bununla birlikte Eskişehir’in daha en az 1.000 hayvana ihtiyacı olduğu bildirilmiştir.⁵⁶ İzmir ve havalisine, ziraat teşkilatı yeniden yapılandırılmak ve livalara birer ziraat müdürü ile yeteri miktarda ziraat memuru tayin edilmek suretiyle, 13 Kasım tarihli Kanun çerçevesinde tohumluk ve araç-gereç dağıtımına başlanmıştır. İlk aşamada İzmir’e 24.880 kıyye (31.744 kg) tohumluk verilmiş ve bu tohumluk 1.980 dönüm araziye ekilmiştir.⁵⁷

Batı Anadolu’ya inceleme seyahatine çıktığını yukarıda ifade ettiğimiz İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, 10 Aralık’ta Balıkesir’den gönderdiği raporunda şimdiki kadar Eskişehir, Afyonkarahisar, Manisa, Aydın ve İzmir’i dolaştığını ve “genel durumun normal olmamakla beraber” tahmin edildiği kadar da korkunç görünmediği bilgisini paylaşmıştır. Mahmut Esat Bey, Hükümet’in uygulayacağı küçük tedbirlerle kısa zamanda durumun iyileşmesini temini edebileceğini ifade etmiş ve gezdiği sahalarda en acil

54 *TBMMZC*, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 137. İctima, 13 Teşrin-i sâni 1338, s. 482.

55 *TBMMZC*, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 137. İctima, 13 Teşrin-i sâni 1338, s. 500-501; “İstilâzedelere Tavizen Verilecek Tohumluk Bedeli Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 3. Kısım, s. 338; “Muhtâcine 500.000 Lira”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 661, 15 Teşrin-i sâni 1338, s. 2.

56 “Eskişehir’in İhtiyacı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 668, 23 Teşrin-i sâni 1338, s. 3. Yapılan yardımın yetersiz olduğuna dair önemli bir göstergesi ise Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey’in, Eskişehir’e bağlı kazalarda açlık nedeniyle ölümlerin yaşandığına dair Hükümet’e gönderdiği telgrafıdır. Sivrihisar’a bağlı Babadat karyesinde açlıktan 14 kişinin vefat ettiğini, iaşe ambarlarındaki zahirenin tamamen dağıtılmasına rağmen yetersiz geldiğini, hariçten yemeklik ve tohumluk alınması için acilen 80.000 liranın gönderilmesi gerektiğini ifade etmiştir. *BCA*, 30. 10. 80. 529. 8/4. Bunun üzerine İktisat Vekâleti tarafından 22 Ocak 1923 tarihinde “Babadat karyesi ve kura-yı saire-i mülhâkası fukarâ-yı zürârına tevzi olunmak üzere taviz tohumluk tahsisâtından 10.000 lira nakden” gönderilmiştir. *BCA*, 30. 10. 80. 529. 8/2.

57 “İzmir’de Ziraat Teşkilatı”, *Vakit*, No. 1793, 9 Kânûn-ı evvel 1338, s. 3; “Hükümetin İzmir ve Cıvırı Muhtac-ı Muâvenet Muhacirîn-i Zürârına Muâveneti”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 687, 15 Kânûn-ı evvel 1338, s. 3. Söz konusu memurlar vasıtasıyla görev bölgelerinde ihtiyaç duyulan tarım araç-gereçlerinin miktarının da tespit edilmesi istenmiştir. “Vilâyâta Ziraat Aletleri”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 721, 24 Kânûn-ı sani 1339, s. 3. Şubat 1923’te Manisa’ya 10.000 kıyye (12.800 kg.) tohumluk dağıtılmış, tarım araç-gereçlerinin tamiri için bir imalathane açılmıştır. “Hayat-ı Ziraîye ve İktisadiye”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 737, 12 Şubat 1339, s. 3.

ihtiyaçların tohumluk, çift hayvanı ve tarım aleti olduğunu bildirmiştir. Bununla birlikte Bursa'da, İkinci Ordu'nun tohumluk ihtiyacının karşılanması hususunda göstermiş olduğu isteksizliği örnek göstererek, askerî makamların bu konuda uyarılmasını talep etmiştir. Bu halin devamı durumunda önümüzdeki sene mahsulatın bir önceki seneye oranla %80 azalacağı ve bunun da tarıma dayalı “millî iktisadiyatımızı” kötü bir konuma sokacağına dikkat çekmiştir.⁵⁸ Bu rapor üzerine İcra Vekilleri Heyeti Reisi Hüseyin Rauf Bey'in imzasıyla 14 Aralık'ta Müdâfaa-i Milliye Vekâleti'ne gönderilen yazıda, kurtarılmış yerlerdeki tarım faaliyetlerinin sekteye uğramasına neden olacak ve “millî iktisadi” hayatımızı kötü bir duruma sokacak bu gibi durumlara meydan verilmemesi için icap eden makamlara gerekli emrin verilmesi istenmiştir.⁵⁹

Tarım araç-gereçlerinin temini hususunda Hükûmet, Ziraat Bankası aracılığıyla bunları ithal etme yoluna gitmiş ve uygulanacak gümrük vergisinin affına dair 13 Ağustos 1922 tarihli tasarımı 13 Ocak 1923 tarihinde Meclis'e sunmuştur.⁶⁰ Yapılan görüşmeler neticesinde TBMM, 12 Nisan 1923'te kabul ettiği iki kanunla gerekli düzenlemeleri yapmıştır. “Ziraatta Müstemel Olup Hariçten İthal Edilecek Mevâddın Gümrük ve İstihlâk Resmine Dair Kanun”a göre çiftçi ve bağcılara dağıtılması için Ziraat Bankası'nın ithal edeceği tırpan ve makineler ile bunlara ait parçalar, benzin ve benzol ile petrol türevleri ve nakliyata elverişli her tür otomobil gümrük vergisinden muaf tutulmuştur. Ancak ithal edilen otomobilleri kullanmayarak, başkasına satan veya başka amaçlarla kullananlardan gümrük vergisinin üç misli tahsil edilmesi esası benimsenmiştir.⁶¹ Yine aynı gün kabul edilen “Hariçten İthal Edilecek Hâyvânatın İki Sene Müddetle Gümrük Resminden Muafiyetine Dair Kanun”a göre ithal edilecek her türlü binek ve koşum hayvanı ile yük taşımaya elverişli hayvanların iki sene müddetle gümrük vergisinden muafiyeti kabul edilmiştir.⁶² Mustafa Kemal Paşa, TBMM'nin dördüncü toplantı yılını açarken yaptığı konuşmasında, 1922 senesi içerisinde ithal edilecek hayvan için 12.400 ve tarım araç-gereçleri için 15.250 liranın bütçeden tahsis edildiği bilgisini paylaşmıştır.⁶³

58 *BCA*. 30. 10. 199. 360. 6/2-3.

59 *BCA*. 30. 10. 199. 360. 6/1.

60 *TBMMZC*, Devre 1, C.26, İçtima Senesi 3, 173. İçtima, 13 Kânûn-ı sani 1339, s. 330 vd.; *TBMMZC*, Devre 1, C.27, İçtima Senesi 3, 192. İçtima, 14 Şubat 1339, s. 322 vd.; “Türkiye Büyük Millet Meclisinde”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 740, 15 Şubat 1339, s. 2.

61 *TBMMZC*, Devre 1, C.29, İçtima Senesi 4, 23. İçtima, 12 Nisan 1339, s. 69 vd.; “Ziraatta Müstemel Olup Hariçten İthal Edilecek Mevâddın Gümrük ve İstihlâk Resmine Dair Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 4. Kısım, s. 402.

62 *TBMMZC*, Devre 1, C.29, İçtima Senesi 4, 23. İçtima, 12 Nisan 1339, s. 75; “Hariçten İthal Edilecek Hayvanatın İki Sene Müddetle Gümrük Resminden Muafiyetine Dair Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, 4. Kısım, s. 403.

63 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri...*, s. 304; “Mustafa Kemal Paşa Hazretleri Dördüncü Milli Sene Münasebetiyle”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 753, 2 Mart 1339, s. 1-2.

Hükümet, 1922 Kasım ayı içerisinde, İktisat Vekâleti'nin denetiminde olmak ve köy, kasaba ahalisinden küçük çiftçi ve sanatkârlara yardım etmek maksadıyla hazırladığı “Türkiye Köy Bankaları” kanun tasarısını Meclis’e sunmuştur.⁶⁴ Tasarının birinci maddesinde “bütün köyün iktisadî menâfî’ne müteallik eden bilcümle işlere muâvenetlerde bulunmak maksadıyla” Köy Bankaları’nın kurulmasına karar verildiği belirtilmiş ve bankanın, Ziraat Bankası ve şubeleri tarafından idare olunacağı ikinci maddede ifade edilmiştir. Küçük çiftçilerin tarla, bağ, bahçe ve üzerindeki taşınmazlar, hayvan, tarım-araç gereçleri, ambar ve tarlalarındaki mahsullerini; küçük köy sanatkârlarının da dükkân vesaire gibi gayrimenkulleri ile bunların içerisindeki demirbaş eşyalarını, araç-gereçlerini teminat göstermek suretiyle 200 liraya kadar borçlanabilecekleri ve bu borçlanmanın her hâlükârda teminatın 3/4’ünü geçemeyeceği üçüncü maddede yer almıştır. Bunun dışında küçük çiftçi ve sanatkârların acil nakit ihtiyaçlarına cevap vermek üzere kefil göstermeleri şartıyla nihayet 200 liraya kadar borç para verilebileceği esasa bağlanmıştır. Ayrıca köylerde kurulacak kooperatiflere nakden ya da aynen yardımın yanı sıra bu kooperatiflerin ticarî işlemlerine aracılık edecektir. Köy Bankaları ayrıca çiftçinin ve sanatkârın mahsul ve ürününü %1 komisyon olarak satışında aracı olacak, piyasalardan köylüyü haberdar edecektir.

Batı Anadolu’daki seyahatini tamamlayarak Ankara’ya dönen İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, 30 Aralık 1922 tarihli meclis oturumunda konuya ilişkin önemli açıklamalarda bulunmuştur. İktisat Vekâleti’nin her şeyden önce üretimi artırmak konusuna öncelik verdiğini, bu açıdan da nüfusun büyük bir kısmının köyde yaşadığı ve çiftçilikle uğraştığı bir ülkede tarımsal üretimin artırılmasının hayatî bir öneme sahip olduğunun altını çizmiştir. Mahmut Esat Bey’e göre Ziraat Bankaları’nın hizmetleri ve faydaları ortadadır. Ancak siyasi olaylar ve mali durum Ziraat Bankaları’nın faaliyetlerini aksatmıştır. Ayrıca Hükümet’in, Ziraat Bankası’na 9 milyon borcu bulunmaktadır ve bunun hiç değilse bir, iki milyonu bankaya verilerek faaliyetlerini sürdürmesine çalışılmalıdır. Aksi takdirde Ziraat Bankaları çiftçiye lazım olduğu ölçüde yardım edemeyecektir. Batı Anadolu’da 300 bin çiftçinin ümidinin “Meclis-i Âli” olduğunu belirten Mahmut Esat Bey, ellerini açarak imdat bekleyen çiftçiye, Ziraat Bankası aracılığıyla yardım yapılmasını istemiştir. Tarım araç-gereçlerinin ve makinelerin temini ve miktarının çoğaltılması ile üretimin artırılması arasındaki ilişkiye dikkat çekmiş ve Köy Bankaları projesinin görüşülmek üzere Meclis’te bulunduğu sözü getirerek, bu projenin onayından evvel Ziraat Bankası meselesini öncelikli olarak ele alınmasının altını çizmiştir.⁶⁵

64 TBMMZC, Devre 1, C.24, İctima Senesi 3, 133. İctima, 6 Teşrin-i sâni 1338, s. 391. 6 fasıl ve 13 maddeden oluşan 24 Ekim 1922 tarihli “Türkiye Köy Bankaları Kanun Layihası” için bkz. *BCA*. 30. 18. 1. 1. 5. 33. 9.

65 TBMMZC, Devre 1, C.26, İctima Senesi 3, 165. İctima, 30 Kânûn-ı evvel 1338, s. 109-110.

Nitekim Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923 tarihinde Meclis'in dördüncü toplantı yılını açarken yaptığı konuşmada Ziraat Bankalarının durumuna değinmiştir. Dört ay öncesine kadar Ziraat Bankası'nın ülke çapında sadece yüz on şubesi bulunurken, Mart 1923'te şube sayısının üç yüzün üzerine çıktığını ve son iki ay içerisinde de Hükümet tarafından bankaya 2 milyon lira sermaye temin edildiğini ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa ayrıca çiftçilere “kredi müessesesi göstermek ve bahusus ahvalin istikrarı takdirinde tarlalarına dönecek askerlere bir itibar temin eylemek üzere Köy Bankaları kanununun yapıldığını” hatırlatmıştır.⁶⁶

Köy Bankaları'nın kurulması konusu, İzmir'de toplanan I. Türkiye İktisat Kongresi'nin toplanması öncesinde Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in sorusu üzerine bir kez daha Meclis gündemine gelmiştir. Tarım üretiminde en önemli konunun iş gücü değil, sermaye olduğuna dikkat çeken İktisat Vekili Mahmut Esat Bey, kongrede görülecek konular arasında Köy Bankaları'nın kuruluşunun da yer aldığı bilgisini vermiştir.⁶⁷ 17 Şubat-4 Mart 1923 tarihleri arasında gerçekleştirilen I. Türkiye İktisat Kongresi'nde, Köy Bankaları'nın kuruluşuna dair bir karar alınmamakla birlikte, çiftçiye sermaye temini için Ziraat Bankası'nı kuvvetlendirmek amacıyla Hükümet'in, bankadan almış olduğu borçları mümkün mertebe ödemesi, bundan sonra banka sermayesinin hükümet tarafından kullanılmaması ve bankaya ilişkin yeni yasal düzenlemelerin yapılması kararlaştırılmıştır.⁶⁸

Ağustos 1923'te Meclis'in ikinci devresinin açılmasıyla birlikte 14 Ağustos'ta yeni hükümeti kuran Ali Fethi Bey'in, 5 Eylül 1923'te Meclis'te okuduğu hükümet programında da tarım alanında yapılacak işler arasında “Çiftçi ve sanayi erbabına itibar-ı malî temini için hususî çiftçi sandıkları ve köy bankaları açmak” ifadesine yer verilmiştir.⁶⁹ Bununla birlikte Hükümet tarafından teklif edilen Köy Bankaları tasarısının kanuniyet kazanmadığı görülür. Ziraat Bankası'nın geniş bir teşkilata sahip bir durumda olması, ikinci bir bankanın varlığına gerekli kılmamış olabilir. Sermaye konusunda sıkıntı yaşayan Ziraat Bankası'na karşı Hükümet, borçlarını ödeyerek bu bankanın çiftçiler için daha faydalı işler yapmasına olanak tanımıştır. Nitekim gerek Mustafa Kemal Paşa'nın meclis konuşması gerekse I. Türkiye İktisat Kongresi'ndeki kararlar dikkate alındığında, Ziraat Bankası'nın yanında Köy Bankaları'na ihtiyaç duyulmadığı açıktır. Aşağıda görüleceği üzere Hükümet'in, Maliye ve İktisat vekâletleri bütçelerine yaptığı tahsisat

66 *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri...*, C.1, s. 305.

67 *TBMMZC*, Devre 1, C.27, İctima Senesi 3, 187. İctima, 5 Şubat 1339, s. 172.

68 *İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat – 4 Mart 1923*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2004, s. 15.

69 *TBMMZC*, Devre 2, C.1, İctima Senesi 1, 14. İctima, 5 Eylül 1339, s. 425.

ilavelerinin muhtaç çiftçilere ulaştırılmasında Ziraat Bankası'nı kullanması da bu durumun bir başka kanıtıdır.

Hükûmet, muhtaç muhacir çiftçilerin “emval-i metrukelerden” istifadesi için bazı düzenlemeler yapmıştır. Örneğin İzmir, Çanakkale ve Balıkesir’de Yunan Ordusu ile çekilip giden Rumlara ait zeytin mahsulünün toplatılmaması millî servetin ziyan olmasına ve dışarıdan zeytin ve zeytinyağı ithaline lüzum bırakacağı ve bunun da memleket ekonomisine zarar vereceği öngörüldüğünden, mümkün olan mahallerde zeytinlerin askerî birliklerce toplatılması, mümkün olmayan mahallerde ise civardaki ahali tarafından toplatılması kabul edilmiştir.⁷⁰ Yine aynı şekilde, Gemlik ve Orhangazi ahalisinden memleketlerine iade edilip yardıma muhtaç olan çiftçilere, nüfus dikkate alınarak hane başına 500 ile 1.000 okka (650 ile 1.200 kg) arasında zeytin verilmesi ve aşarının bir sonraki sene tahsil edilmesi kararlaştırılmıştır.⁷¹ Ayrıca Yunan Ordusu ile Anadolu’yu terk eden Rum ve Ermenilere ait ipek böceği kozalarının ziyanına meydan vermemek için çiftçilere dağıtılması kararı alınmıştır.⁷²

Meclisteki mebusların da muhtaç çiftçiler için bazı tekliflerde bulunduğu görülmektedir. Örneğin İstanbul Mebusu Ali Rıza Bey, ordu elinde bulunan fazla hayvanların işgale uğramış ve Yunan tahribatına maruz kalmış köylülere değeri üzerinden tespit edilecek taksitlerle dağıtılmasını teklif etmiş ve bu teklifi Layiha Encümeni’ne havale edilmiştir.⁷³ Encümen tarafından uygun bulunan teklif görüşülmek üzere Maliye Encümeni’ne gönderilmiştir.⁷⁴ Benzer bir teklif, Cebelibereket (Osmaniye) Mebusu Avni Bey’den gelmiş ve ordu elindeki kadro fazlası hayvanın muhtaç çiftçilere dağıtılmasını önermiştir.⁷⁵ Maliye Encümeni, konu hakkında hazırladığı mazbatasında, teklifte dile getirilen hususların esasen temin edilmiş bulunduğundan bu konuda özel bir kanun düzenlemesine ihtiyaç görülmediği gerekçesiyle teklifi reddetmiştir.⁷⁶

70 İlgili düzenlemeye göre “mahsulün ahâliye ait olup yalnız aşarının alınması” esası benimsenmiştir. İzmir, Çanakkale ve Karesi dâhilindeki terk edilmiş arazilerde bulunan zeytinlerin asker, halk ve müteahhitler eliyle toplatılmasına ilişkin 14 Kasım 1922 tarihli kararname için bkz. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 6. 36. 11.

71 *BCA*, 30. 10. 80. 529. 10/2.

72 *BCA*, 30. 18. 1. 1. 6. 37. 1.

73 *TBMMZC*, Devre 2, C.1, İçtima Senesi 1, 12. İçtima, 1 Eylül 1339, s. 321.

74 *TBMMZC*, Devre 2, C.1, İçtima Senesi 1, 13. İçtima, 3 Eylül 1339, s. 450.

75 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İçtima Senesi 1, 21. İçtima, 19 Eylül 1339, s. 182.

76 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İçtima Senesi 1, 30. İçtima, 2 Teşrin-i evvel 1338, s. 427. Bu konuya ilişkin *Vakit* gazetesinde yer alan bir haberde, hayvanları düşman tarafından gasp olunan “memalik-i müstahlasa ahâlisine” kefil göstermek şartıyla Mevki Kumandanlığı Serbayarlığı tarafından “düşmandan iğtinam olunmuş hayvanlardan verildiği” belirtilmiştir. “Hayvanları Gasp Olunanlara”, *Vakit*, 23 Eylül 1338, No. 1716, s. 3.

Meclisteki mebuslar tarafından bu teklifler yapılırken Hükûmet de harekete geçmiş, 6 Eylül 1923 tarihli ve altı madden oluşan bir tasarıyı Meclis'e sunmuştur.⁷⁷ Buna göre yardıma muhtaç çiftçilere üç sene süreyle, üç eşit taksitte geri ödenmek ve her taksiti harman sonrasında olmak üzere tohumluk, çift hayvanı, tarım aletleri verilmesi için İktisat Vekâleti'nin 339 (1923) senesi bütçesine 500.000 lira tahsisat ilavesi teklif edilmiştir. Hükûmet'in tasarısı, 9 Eylül tarihli meclis toplantısında gündeme gelmiş ve Maliye Encümeni'ne havale edilmiştir.⁷⁸ Maliye Encümeni mazbatasını 13 Eylül'de Meclis'te okunmuş ve tasarı üzerinde tartışmalar başlamıştır. Encümen teklifi son derece haklı görmüş, sadece 500.000 liralık tahsisatın yetersiz kalacağı değerlendirilmesinde bulunmuştur. Bununla birlikte 500.000 liradan 400.000 lirasının tohumluk, 100.000 liranın da tarım aleti ve hayvan için ayrılmasını teklif etmiştir.⁷⁹

Tasarıya ilişkin meclis tartışmalarına bakacak olursak Aydın Mebusu Zamir Bey, sanayileşmemiş bir memleketin yegâne geçim kaynağı olarak tarımsal üretimin artırılması çerçevesinde konuyu ele almış, tarımsal üretim kapasitesinin artırılmamasının, Avrupa ile rekabet edebileceğimiz tek alanın muhafaza edilmesi açısından önemine değinmiştir. Ancak o da verilen tahsisatın azlığına vurgu yapmış, Hükûmet'in şu an itibarıyla mali gücü bu miktarı artırmaya yeterli değilse, ilk fırsatta bu yolda yeni bir tasarıyı hazırlamasını istemiştir.⁸⁰ 15 Eylül'de Maliye Encümeni mazbatasını üzerinde görüşmelere devam edilmiş ve Maliye Vekili Hasan Fehmi Bey, tohumluk tahsisatının 1 milyon liraya yükseltilmesinde herhangi bir engel olmadığını, bunun 800 bin lirasının tavizen, 200 bin lirasını da doğrudan verilebileceğini ifade etmiştir.⁸¹ Encümen tasarısını, Maliye Vekâleti'nin 1923 bütçesine 800 bin lira tahsisat ilavesi ve yemeklik ve tohumluk bedeli olarak 200 bin lira daha ilave edilmesi şeklinde yeniden düzenlemiştir.⁸² Yapılan

77 Çiftçiye tohumluk, çift hayvanatı, ziraat aletlerinin taksitle verilmesi için İktisat Vekâleti bütçesine 500.000 lira ödenek konulmasına dair kanun tasarısı için bkz. *BCA*, 30. 18. 1. 7. 31. 18.

78 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 16. İctima, 9 Eylül 1339, s. 3.

79 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 18. İctima, 13 Eylül 1339, s. 85. Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Bey de Encümen'in değerlendirmesine katılarak, "Arzu edilirdi ki, bu müsmir tahsisât 500 bin liralık; bir milyon beş yüz bin liralık olarak teklif edilmiş olsun" demiştir. Abdullah Azmi Bey, muhtaç köylünün gözünü hükûmetin vereceği tohumluğa çevirdiğini ve beklentisinin yüksek olduğunu, hâlbuki bu tahsisat sadece bir bölgeye verilmeyeceğinden oldukça az bir kısmın köylünün eline geçeceğine dikkat çekmiştir. Bu noktada Encümen'den farklı düşünmüş, 500.000 liranın tamamen tohumluk ihtiyacı için sarf edilmesini, alet ve hayvan için ayrıca bir tahsisat verilmesini Hükûmet'ten istemiştir. *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 18. İctima, 13 Eylül 1339, s. 87; "İzmir Felaketzedelerine 500 Bin Liralık Tohumluk", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 913, 12 Eylül 1339, s.1.

80 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 18. İctima, 13 Eylül 1339, s. 87; "Muhtaç Çiftçilere 500.000 Lira Yardım", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 915, 14 Eylül 1339, s. 1; "Büyük Millet Meclisinde Dünkü Müzakerat", *Hâkimiyet-i Milliye*, 14 Eylül 1339, No. 915, s. 2.

81 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 19. İctima, 15 Eylül 1339, s. 111 vd.; "Muhtaç Çiftçiler İçin Verilen Tahsisât 1 Milyon 100 Liraya Çıkarıldı", *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 916, 16 Eylül 1339, s. 3.

82 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 19. İctima, 15 Eylül 1339, s. 115.

görüşmeler neticesinde 17 Eylül 1923 tarihli ve altı maddelik “Muhtâcîn-i Züraâ Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı ve Âlât-ı Ziraiye Verilmek İçin Tahsisat İtâsı Hakkında Kanun” kabul edilmiştir.⁸³

17 Eylül 1923 tarihli kanunun kabulünden sonra söz konusu tohumluk, çift hayvanı ve tarım araç-gereçlerinin memleketlerine dönmüş muhtaç çiftçilere dağıtılması işini düzenlemek adına on üç maddelik bir talimatname 7 Ekim 1923 tarihinde Hükûmet tarafından kabul edilmiştir.⁸⁴

17 Eylül 1923 tarihli kanunun görüşmeleri devam ederken, Hükûmet diğer taraftan da tarım araç-gereçleri ithal etmek için yerli sermayeyi devreye sokmuştur. Bu kapsamda Faik Sabri ve Nuri Aziz beylerin sahibi olduğu “Sakarya Sanayi ve Ticaret Şirketi” ile İktisat Vekâleti arasında 6 Eylül 1923 tarihli bir sözleşme imzalanmıştır.⁸⁵ 1923 Kasım ayı içerisinde de şirketin getirdiği araç-gereçler İstanbul, İzmir ve Mersin limanlarına indirilmiştir.⁸⁶

Hükûmet, yukarıda temas edilen düzenlemeler doğrultusunda, Batı Anadolu’da işgalden kurtarılan sahalara muhtaç çiftçilerine tohumluk, çift hayvanı ve araç-gereç dağıtımını gerçekleştirmiştir. Örneğin Eskişehir’e ait 29 köye 739 beygir, 21 merkep dağıtıldığı gibi Afyon köylerine ilk etapta 100.000 liralık tohumluk gönderilmiştir.⁸⁷ Mebusların da Hükûmet’in çalışmalarını yakından takip ettiği görülmüştür. Kastamonu mebusları Mehmet Fuat ve Hasan Fehmi beylerin, 17 Eylül ve 10 Kasım 1923 tarihli kanunlar kapsamında toplamda verilen 3.100.000 liralık tahsisattan, işgalden kurtarılmış sahalara ne kadar ayrıldığına dair verdikleri 11 Aralık 1923 tarihli soru önergesi bu

83 *TBMMZC*, Devre 2, C.2, İctima Senesi 1, 20. İctima, 17 Eylül 1339, s. 144, 173; “Muhtâcîn-i Züraâ Tavizen Tohumluk ve Çift Hayvanatı ve Âlât-ı Ziraiye Verilmek İçin Tahsisat İtâsı Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, İkinci İntihap Devresi, s. 100. 17 Eylül 1923 tarihli bu kanunda daha sonra yapılan bir düzenleme ile 1923 maliye bütçesine 2 milyon lira daha ilave edilerek bu miktardan tavizen 1.600.000 liralık tohumluk ve 400.000 liralık çift hayvanı ve tarım araç-gereçleri verilmesi kararlaştırılmıştır. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 8. 39. 1; *TBMMZC*, Devre 2, C.3, İctima Senesi 1, 51. İctima, 10 Teşrin-i sâni 1339, s. 316; “Muhtâcîn-i Züraa Tohumluk Olarak Aynen veya Bedelen İkraz Olunmak Üzere Ziraat Bankasının Hazine-i Maliyedeki Matlubatına Mahsuben İki Milyon Lira İtâsı Hakkında Kanun”, *TBMM Kavanin Mecmuası*, İkinci İntihap Devresi, s. 136; “Büyük Millet Meclisinde”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 964, 11 Teşrin-i sâni 1339, s. 2.

84 Talimatname için bkz. *BCA*, 30. 18. 1. 1. 7. 35. 17; “Tohumluk ve Çift Hayvanatı”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 943, 17 Teşrin-i evvel 1339, s. 2.

85 *BCA*, 30. 18. 1. 1. 7. 32. 8.

86 “Âlât-ı Ziraiye Mukavelesinin Tatbiki”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 964, 11 Teşrin-i sâni 1339, s. 4.

87 “Eskişehir Köylerine Tevziyat”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 925, 26 Eylül 1339, s. 3; “Muhtaç Köylülere Tohum”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 941, 15 Teşrin-i evvel 1339, s. 3; “İktisat Vekâletinin İmzaladığı Yeni Mukavelename”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 917, 17 Eylül 1339, s. 2; “Âlât-ı Ziraiye Mukavelesi”, *Hâkimiyet-i Milliye*, No. 918, 18 Eylül 1339, s. 4.

açıdan önemlidir.⁸⁸ 26 Aralık 1923 tarihli hükümet toplantısında “Maliye bütçesinin 99A İstilazedelere meccanen tevzi olunacak yemeklik ve tohumluk” faslındaki mevcut tahsisattan ilk aşamada 87.500 liranın gönderileceği bilgisi verilmiştir. Bu miktardan Eskişehir’e 12.000, Afyon’a 8.000, Bilecik’e 3.500, Kütahya’ya 6.000, İzmir 5.000, Manisa 8.000, Gelibolu 500, Karesi 3.000 olmak üzere Batı Anadolu’da işgalden kurtarılan sahalara ilk aşamada sadece tohumluk olarak ayrılan miktar 46.000 lira olmuştur.⁸⁹

Sonuç

Yunan işgaline uğramış Batı Anadolu’nun Türk-Müslüman ahalisi, canını kurtarmak için göçe mecbur kaldığı gibi Yunan Ordusu’nun bu geniş ve bereketli arazide meydana getirdiği büyük çaplı tahribat, geçimini çiftçilikle sağlayan nüfusun mağduriyetine sebep olmuştur. Sanayileşmemiş ve tamamen toprağa dayalı bir iktisadi yapıda, üretici nüfus olarak başrolde bulunan köylünün göçle birlikte tüketici pozisyona düşmesi, TBMM Hükümeti’ni harekete geçirmiştir. “Halkçılık” ilkesi doğrultusunda “sosyal yardım” kavramına önem veren ve “Sıhhiye ve Muâvenât-ı İçtimâiyye Vekâleti” adıyla bir bakanlık kurarak muhtaç ahalinin yaralarını sarmaya çalışan TBMM Hükümeti, bütün mali imkânsızlıklara rağmen mevcut imkânlar dâhilinde gerekli adımları atmaya çalışmıştır. Unutulmamalıdır ki Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin ve onun hükümetinin öncelikli amacı Kurtuluş Savaşı’nı başarıyla tamamlayarak işgalci gücü yurttan atmak ve bağımsızlığı elde etmektir. Bu nedenle mali kaynaklar öncelikli olarak askerî harcamalara sonrasında ise halkın menfaatlerine kullanılmıştır.

Sakarya Zaferi ile başlayan süreçte düşman işgalinden kurtarılan sahalardaki memleketlerine iade edilen köylülerin, bir an evvel üretim faaliyetlerine başlaması için Hükümet’in vakit geçirmeden yasal düzenlemeler yaptığı görülmüştür. Özellikle Büyük Taarruz sonrasında işgalci Yunan Ordusu’nun Batı Anadolu’dan atılması ile mültecilerin memleketlerine iadesi süreci hız kazanmıştır. Bu amaçla Hükümet, beslemek zorunda kaldığı büyük mülteci yığınlarının yükünden kurtulmanın yanı sıra ülke ekonomisi için iş gücü yaratmak istemiştir. Gerek mebusların Meclis’e sundukları teklifler gerekse Hükümet tarafından hazırlanan tasarılarla Maliye ve İktisat Vekâleti bütçelerine tahsisat ilaveleri yapılmış, böylece memleketlerine dönen ancak yiyecek bir lokma ekmeği, tarlasına serpeceği tohumu ve ahırında bir çift hayvanı bulunmayan muhtaç köylüye imkânlar ölçüsünde yardım eli uzatılmıştır. Bununla birlikte bütçelere konulan tahsisat havalere olarak gönderilmiş, dönemin haberleşme ve ulaşım koşullarına bağlı olarak mahalli

88 *BCA*, 30. 10. 6. 34. 3. 2.

89 *BCA*, 30. 18. 1. 1. 8. 43. 4.

mal sandıklarında çoğu zaman nakit para bulunmayışı nedeniyle havalelerden gereği gibi istifade edilememiş ve bu durum muhtaç çiftçinin mağduriyetine neden olmuştur. Nitekim söz konusu teklif ve tasarılar ait meclis görüşmeleri esnasında mebusların en fazla temas ettikleri hususlardan birisi bu olmuştur. Mebuslar ikinci olarak verilen tahsisatın azlığına temas etmişler, muhtaç nüfusun büyüklüğü dikkate alındığında bu tahsisatın yetersiz kalacağını belirtmişlerdir.

TBMM Hükûmeti, mali imkânsızlıklar nedeniyle nakden yardımda bulunamadığı muhtaç ahaliye yine imkânlar ölçüsünde aynî yardımda bulunmuştur. Bu kapsamda askerî birliklere ait iâşe ambarlarındaki hububat, tohumluk olarak dağıtıldığı gibi ordu elindeki ihtiyaç fazlası hayvanlar da yine ihtiyaç sahibi muhtaç çiftçiye dağıtılmıştır. Yunan Ordusu ile Anadolu'yu terk eden Rum ve Ermenilere ait mahsulat ve tarım araç gereçlerinin de Türk-Müslüman çiftçiye dağıtıldığı ve böylece millî servetin korunduğu dikkat çekmiştir.

Meclis'teki tartışmalar sırasında gerek hükûmet üyelerinin gerekse mebusların konuşmalarından, muhtaç köylüyü üretken bir hale getirmenin, onu ayakta tutmanın iktisadi hayatta bir ölüm kalım mücadelesi vermek noktasına sıklıkla temas edildiği görülmüştür. Bu husustaki en güzel örnek Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Şubat 1923'te I. İktisat Kongresi'ni açış konuşmasında ve 16 Mart 1923'te Adana Türk Ocağı'nda Adanalı çiftçilerle olan görüşmesinde kullandığı ifadelerdir. Dünyada fetih yapmanın, bir toprağa sahip çıkmanın iki yolu olduğuna işaret eden Mustafa Kemal Paşa, bunlardan birinin kılıçla diğerinin de sabanla gerçekleştirildiğinden bahsetmiştir. Ancak kılıçla yapılan fetihlerin, sabanla yapılan fetihler karşısındaki geçiciliğine dikkat çekmiş, Osmanlı tarihini buna örnek olarak göstermiştir. Osmanlı fatihleri, “sabanın” yani iktisadi kuvvetin karşısında mağlup olup geri çekilmeye başladıkları andan itibaren büyük felaketlerin yaşanmaya başladığını hatırlatmıştır. “Zaferin vasıtası yalnız kılıçtan ibaret kalan bir millet, bir gün girdiği yerden kovulur, terzil edilir, sefil ve perişan olur”. Ona göre Türkiye bugün bir “halk devresinin” başlangıcını yaşıyorsa bu devrin başarısını temin etmek, tarihini yazmak ancak sabanla mümkün olabilir. Halkın refahı için, saadeti için güçlü bir iktisadi yapıya ihtiyaç vardır ki bu da Türk köylüsünün eseri olacaktır.⁹⁰

Demokrasinin, ancak refah seviyesi yüksek toplumlarda sağlıklı bir gelişim çizgisi gösterdiği tarihi bir gerçektir. Bu açıdan, nüfusun çok büyük bir kısmını oluşturan köylünün refahını temin etmek, onu kendi geçimini temin edecek vasıtalarla donatmak, aynı zamanda demokrasinin sağlıklı bir şekilde gelişmesinin alt yapısını da temin etmek

90 Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri..., C.2, s. 107 ve 120.

demektir. “Milletin efendisi” olan köylünün hiç kimsenin “bağış” ya da “ihsanına” mahkûm kalmadan, Türkiye Büyük Millet Meclisi’nde kabul edilmiş kanunlar çerçevesinde aldığı yardımlarla ve kendi alın teri ile geçimini sağlaması demokrasinin sağlam temeller üzerinde inşa edilmesi açısından hayati bir öneme sahiptir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

1.1. Yayımlanmamış Arşiv Belgeleri

*Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)*⁹¹

1.2. Yayımlanmış Arşiv Belgeleri

American Documents on Greek Occupation of Anatolia, Compiled by Çağrı Erhan, Center of Strategic Research (SAM Papers, No. 7/99), 1999.

2. Süreli Yayınlar

2.1. Gazete ve Dergiler

Hakimiyet-i Milliye

TBMM Kavanin Mecmuası

Vakit

2.2. Zabıtlar

*Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC)*⁹²

91 Belgelerin numaraları dipnotlarda verilmiştir.

92 Zabıt ceridelerinin ayrıntılı künyseleri dipnotlarda verilmiştir.

3. Araştırma Eserler

- Atatürk, Mustafa Kemal: *Nutuk, 1919-1927*, yay. haz. Zeynep Korkmaz, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2006.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, T.B.M. Meclisinde ve CHP Kurultaylarında (1919-1938)*, C.1, 5. baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV*, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Araştırma Merkezi, 1991.
- Başa, Şafak: *Kurumsallaşma Bağlamında Dahiliye Nezareti'nden Dahiliye Vekâletine Geçiş 1920-1923*, 1. baskı, Ankara, Türkiye ve Orta Doğu Amme İdaresi Enstitüsü, 2013.
- Bozarslan, Hamit: "M. Ziya Gökalp", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C.1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Demirel, Ahmet: *Birinci Mecliste Muhalefet*, 3. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2003.
- Eraslan, Cezmi: *Yakın Dönem Türk Düşüncesinde Halkçılık Fikri ve Atatürk*, 1. baskı, İstanbul, Kumsaati Yayıncılık, 2003.
- Evans, Laurence: *Türkiye'nin Parçalanması ve ABD Politikası (1914-1924)*, 2. baskı, İstanbul, Örgün Yayınevi, 2004.
- Güneş, İhsan: "Millî Mücadele Dönemi Bütçeleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S.12, Ankara, 1988.
- Güneş, İhsan: *Birinci TBMM'nin Düşünce Yapısı (1920-1923)*, 3. baskı, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Güneş, İhsan: *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Türkiye'de Hükümetler, Programları ve Meclisteki Yankıları (1908-1923)*, 1. basım, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.
- İzmir İktisat Kongresi, 17 Şubat – 4 Mart 1923*, İzmir, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kent Kitaplığı, 2004.
- İzmir, Aydın, Ayvalık ve Havalisi Yunan İşgali Hakkında Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar*, İkinci Kitap, Dersaadet, Matbaa-yı Askerîye, 1335.
- İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Jandarma Kumandanlığının ve Osmanlı Komisyonu Reisinin Raporları*, Dersaadet, Matbaa-yı Askerîye, 1335.
- İzmir'in Yunanlılar Tarafından İşgaline Müteallik Olarak Makamat-ı Askerîyeden Mevrud Raporlar*, Dersaadet, Matbaa-yı Askerîye, 1335.
- Kıranlar, Safiye: *Savaş Yıllarında Türkiye'de Sosyal Yardım Faaliyetleri, (1914-1923)*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2013.

- Koylu, Zafer-Altay, Saadet: “Sihhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti’nin Kuruluşu ve Yapılan Yasal Düzenlemeler, 1920-1923”, *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, C.2, 20-24 Mayıs 2008.
- Köstüklü, Nuri: *Kazım Karabekir ve Eğitim*, Konya, Çizgi Kitabevi Yayınları, 2007.
- Kurtoğlu, İsmail: “Türkiye’de Halkçılık Düşüncesinin Temelleri ve Millî Mücadele Döneminde Halkçılık”, *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 2012, S.39, Ankara, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, 2012.
- MacMillan, Margaret: *Paris 1919*, çev. Belkıs Dışbudak, Ankara, ODTÜ Yayıncılık, 2004.
- Müderrişoğlu, Alptekin: *Kurtuluş Savaşı’nın Malî Kaynakları*, 2. baskı, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Öğün, Tuncay: *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkıye Mültecileri, 1915-1923*, Birinci Baskı, Ankara, Babil Yayınları, 2004.
- Özbek, Nadir: *Osmanlı İmparatorluğu’nda Sosyal Devlet, Siyaset, İktidar ve Meşruiyet, 1876-1914*, 5. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2013.
- Özkan, Kenan: *İmparatorluktan Ulus Devlete Geçişte Göçlerin Rolü (1918-1923)*, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Eskişehir, 2020.
- Özkan, Kenan: *Millî Mücadele Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri, 1918-1923*, 1. baskı, Ötüken Neşriyat, 2016.
- Özlem, Doğan: “Türkiye’de Pozitivizm ve Siyaset”, *Modern Türkiye’de Siyasî Düşünce, C.3, Modernleşme ve Batıcılık*, 4. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2007.
- Parla, Taha: *Kemalist Tek Parti İdeolojisi ve CHP’nin Altı Oku*, 1. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 1992.
- Sonyel, Salahi: *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, Ankara, Atatürk Supreme Council for Culture, Language and History Publications of Turkish Historical Society, 1993.
- Sonyel, Salahi: *The Turco-Greek Imbroglio Pan Hellenism and the Destruction of Anatolia*, (SAM Papers, No. 5/99.), Ankara, Ministry of Foreign Affairs Center for Strategic Research, 1999.
- Steinhaus, Kurt: *Atatürk Devrimi Sosyolojisi, Sosyo-Ekonomik Yönden Az Gelişmiş Ülkelerde Burjuva Toplumunun Gelişmesi Sorunu Üzerine Bir Araştırma*, Türkçesi: M. Akkaş, İstanbul, Sander Yayınları, 1973.
- Tanör, Bülent: *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri, (1789-1980)*, 8. baskı, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

- Tekeli, İlhan-İlkin, Selim: *Ege'deki Sivil Direnişten Kurtuluş Savaşı'na Geçerken Uşak Heyet-i Merkeziyesi ve İbrahim (Tahtakılıç) Bey*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- Tekin, Gürkan: *Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti'nden Sağlık Bakanlığı'na 1920-2000*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2011.
- Toprak, Zafer: “Osmanlı'da Toplumbilimin Doğuşu”, *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, C.1, Cumhuriyet'e Devreden Düşünce Mirası: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, 8. baskı, İstanbul, İletişim Yayınları, 2009.
- Toprak, Zafer: *Türkiye'de Ekonomi ve Toplum (1908-1950), Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.
- Tunaya, Tarık Zafer: “Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Rejimine Geçiş”, *Devrim Hareketleri İçinde Atatürk ve Atatürkçülük*, 2. baskı, İstanbul, Turhan Kitabevi, 1981.
- Turan, Mustafa: “İstiklal Harbinde Milne Hattı”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.VII, S. 21, Temmuz 1991.
- Turan, Şerafettin: *Türk Devrim Tarihi, 2. Kitap, Ulusal Direnişten Türkiye Cumhuriyeti'ne*, 2. basım, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1998.
- Yunan Fecaîne Müteallik Aydın Vilayetinin Beynelmilel Tahkik Heyetine Verilmek Üzere Topladığı Vesaik-i Resmîyeye Müstenid Hülasa*, Dersaadet, Matbaa-yı Askerîye, 1335.